

Makale Gönderim Tarihi: 25.05.2025

Yayına Kabul Tarihi: 18.06.2025

Araştırma Makalesi

TEMÎM İBN BAHR'IN UYGURLARA SEYAHATI*

Vladimir Fyodoroviç MİNORSKIY

Çev. Serkan ACAR**

I. Giriş

II. Arapça Metin

III. Çeviri

IV. Şerhler

§ 1- Dokuz Oğuzlar

§ 2- Üç Belde

§ 3- Mesafeler

§ 4- Dokuz Oğuzların Payitahtı

§ 5- Dinler

§ 6- Boy Meseleleri

§ 7- Çin ile İlişkiler

V. Sonuç: Temîm İbn Bahr'ın Orhun Boyunu Ziyaretinin Zamanı ve Nedeni

* V. Minorsky, "Tamîm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, 1948, Vol. 12, No. 2 (1948), pp. 275-305.

** Doç. Dr., Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü GTT Anabilim Dalı. E-posta: serkan.acar@ege.edu.tr.
ORCID: 000-0003-1642-9269.

I. Giriş

Arap coğrafyacılarını etüt eden bir araştırmacı için temel ve en kıskırtıcı meselelerden biri, onların İslam dünyasının çeperindeki Doğu Avrupa, Orta Asya, Çin ve Hindistan gibi kısmen keşfedilmiş bölgelere yaptıkları gezilerin tahlilidir. *Mekân* üzerine kafa yoran bu coğrafyacıların, *Zaman* konusunda genellikle ihmalkâr davrandıkları bilinen bir hakikattir. XVI. yüzyıla ait bir Türk haritasında, hilal şeklinde uzanan bir Amerika çizimine tesadüf ettim, hâlbuki aynı haritada Sibirya'nın ıssız bölgeleri hâlâ ananevî Yecüc-Mecüc diyarı olarak işaretlenmişti. Bu suretle, Arap coğrafya ilminin klasik çağı addedilen IX. ve X. yüzyıllarda, âlimler birbirlerinden intihal yapmaktan veya mevcut durumla hiçbir ilgisi olmayan bazı eski kaynaklardaki verileri kullanmaktan hiçbir zaman imtina etmediler: Örneğin, X. yüzyılda Kral Dahum, esasen yaklaşık olarak MS 800'de Bengal Hükümdarı Dharmapala'ya karşılık gelmesine rağmen, hâlâ "ortak kökenli" Hindistan hâkimleri arasında gösteriliyordu¹.

Uzak ülkelerle ilgili metin parçalarının mukayeseli incelenmesinden elde edilen izlenim şudur; bunlar oldukça sınırlı sayıda özgün rapora dayanmaktadır. Daha sonraki varyantlar ise genellikle aynı cümleyi kelimesi kelimesine tekrar ederler fakat kaynak yeterince uzun ve mufassalsa, yazarlar muhayyilelerini cezbeden çeşitli ayrıntılardan alıntılar yaparlar. Bu durumda okuyucu, esasen söz konusu ayrıntılar eski kaynağa ait iken, bazı muasır bilgileri keşfetme umuduyla yolunu şaşırır. Her halükârda, metinlerin yalnızca karşılaştırmalı bir incelemesi dahi, özgün ilişkileri daha ayrıntılı olarak yeniden kurmamızı ve merhamet gösterilmeden kısaltılmış özetlerdeki karanlık noktaları aydınlatmamızı sağlar.

Şerefü'z-Zaman Mervezî'den seçtiğim bölümlerde, el-Bîrûnî, Ebü'l-Fidâ ve daha başka müelliflerin eserlerinde bulunan ve son derece ırak olan Uzak Doğu vb. yerlere ait verilerin çoğunun hicrî 418/miladî 1027 yılı dolaylarında Çin'den (Hitay=Kitan) gelip Gazneli Mahmud'un sarayını ziyaret eden Mançurya hükümdarının elçisinin anlatılarına dayandığını göstermeye çalıştım. Benzer şekilde, Kuzey Kutbu ile ilgili birçok hikâye, hicrî 415/miladî 1024'te Gazneli Mahmud'un mülkünü ziyaret eden İtil Bulgarları hanının elçisiyle ilişkili görünüyor².

Arapların Orta Asya'yı fethi ve Arap-Çin hâkimiyet mücadeleleri sırasında, bir dizi Arap seyyah ve sefir Uzak Doğu'nun derinliklerine girmiş olmalıdır ancak onların tecrübelerine dair çok az ayrıntı günümüze ulaşmıştır³. IX. yüzyılda Samanoğulları sarayı Orta Asya için araştırma merkezi haline geldi. Sonradan yapılan derlemelerde bir dizi orijinal rapor korunmuş ve tedricen bazı gezginler ile kâşiflerin kimlikleri daha net bir hâl almıştır.

¹ V. Minorskiy, *Sharaf al-Zamân Tâhir Marvazi: on China, the Turks and India*, London 1942, s. 147.

² A.g.e., s. 68 ve 111.

³ Bkz. H. R. A. Gibb, "The Arab Invasion of Kashghar in 715", *BSOS*, 11/3, 1922, s. 467-474; aynı müellif, "Chinese Records of the Arabs in Central Asia", *BSOS*, 11/4, 1922, s. 613-622; aynı müellif, *The Arab Conquest of Central Asia*, London 1923, s. 12-13.

Zorlu bir ön hazırlık gerektiren bu alanla ilgili De Goeje, Tomaschek, Bartold ve Marquart gibi âlimler tarafından epey çalışma yapılmıştır⁴. Daha yakın bir tarihte yapılan talihli bir keşif ise başka bir erken dönem İslam seyyahı olan Temîm İbn Bahr el-Mutavvî'ye ait notlardır.

Bu, esasen Yâkût'un coğrafi lügatindeki iktibaslar aracılığıyla biliniyordu⁵. Zikredilen hülâsa bile, İbn Hurdâzbih, İbnü'l-Fakîh, Kudâme vb. gibi erken dönem coğrafyacılarının Temîm'den yaptıkları bir dizi doğrudan alıntıyı teyit etme meselesine iyi hizmet etti fakat Türk boylarının birbirini izleyen göçlerinin karmaşıklığı, Temîm'in yolculuğunun amacını ve tarihini belirlemeyi zorlaştırdı. Ahmet Zeki Velidi Togan 1923 yılında Meşhed'de İbnü'l-Fakîh'in *Kitâbü'l-Büldân* isimli eserini keşfetti⁶. De Goeje'nin editörlüğünü yaptığı bu eserin metni (BGA*, V, 1885), aslının yalnızca bir özetidir (muhtasar) ve Türklerle ilgili bölümde (s. 329-330) Temîm'in adı bile geçmez. Yeni Meşhed nüshası da noksansız değildir; ancak bazı ek paragrafları ve bunların arasında Temîm'den doğrudan yapılmış alıntıları hâvîdir ki, bunlar Yâkût'ta bulunanlardan daha kapsamlıdır. Bununla birlikte, metnin arasına serpiştirilen, tırnak içerisinde gösterdiğimiz çok sayıda "kâle" (dedi) sözcüğü bu alıntılarının da yine sadece bir hülâsa olduğunu gözler önüne serer.

İbnü'l-Fakîh'in İbn Hurdâzbih'in eserlerine çok şey borçlu olduğu iyi bilinen bir hakikattir⁷ ve muhtemelen orijinal İbn Hurdâzbih, Temîm'i çok daha fazla onurlandırmıştır; bu durum *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, V, 1889'da neşredilen ve Temîm'in sadece istisnâ cümlelerinin kaynak gösterilmeden alıntılandığı metinden de anlaşılmaktadır. Yâkût (C. I, s. 841; C. IV, s. 823), Temîm'i İbnü'l-Fakîh⁸ aracılığıyla aktarır fakat yazdıklarının ikinci bölümünü almamıştır.

Yeni metnin on birinci kısmı şöyle başlar: "ve ona sorduk (ve o dedi)". Bu ifade, Temîm'in raporunun orijinalinin, bir devlet yetkilisi veya bir âlim tarafından yürütülen

⁴ Halife Hişâm'ın (MS 724-743) elçisi hakkında bkz. J. Marquart, "Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien", *Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag*, Berlin 1920 (*Ostasiatische Zeitschrift*, Jahrgang 8), s. 289-293; Halife Vâsık Billâh (MS 842-847) döneminde Sellâm et-Tercüman için bkz. *Hudûd al-'Âlam*, s. 225; hicrî 309/miladî 921 yılında İbn Fadlan için Kovalevskiy'nin 1939 tarihli Rusça çevirisine ve A. Z. Velidi Togan'ın 1940 tarihli son çalışmasına bakınız (SSCB'de şerhli yeni bir baskı hazırlanmaktadır). Ebû Dülef'in (MS 941 civarında gerçekleştiği varsayılan) yolculuğuna dair sahte rapor hakkında bkz. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, s. 74-95. Marquart nihayet mevcut raporun yanlışlıkla Ebû Dülef'e isnat edildiği (untergeschoben) sonucuna varmıştır. Marquart'ın Ebû Dülef'in izini sürmek için yazmayı planladığı özgün eser için ayrıca bkz. G. Weil, *Festschrift Eduard Sachau*, Berlin 1915, s. 292. Ebû Dülef hakkında en son çalışma A. von Rohr-Sauer tarafından yapılmıştır: *Des Abu Dulaf Bericht iuber seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, Stuttgart 1939, 72 sayfa. Bunu Profesör H. von Mżik'in *Orientalistische Literaturzeitung*, 1942, No. 5, s. 240'taki incelemesi sayesinde biliyorum. Yazar Ebû Dülef'in iyi niyetine inanıyor gibi görünmektedir ancak eleştirmen onun raporunu *mixtum compositum* olarak adlandırmakta ve "eine Falschung... von der es nur fraglich ist, ob we sie Abû Dulaf selbst oder einem Späteren zuschreiben sollen" olarak görmemiz gerektiği sonucuna varmaktadır.

⁵ *Türkistan* başlığı altında. C. I, s. 840; Nuşacan, C. IV, s. 823.

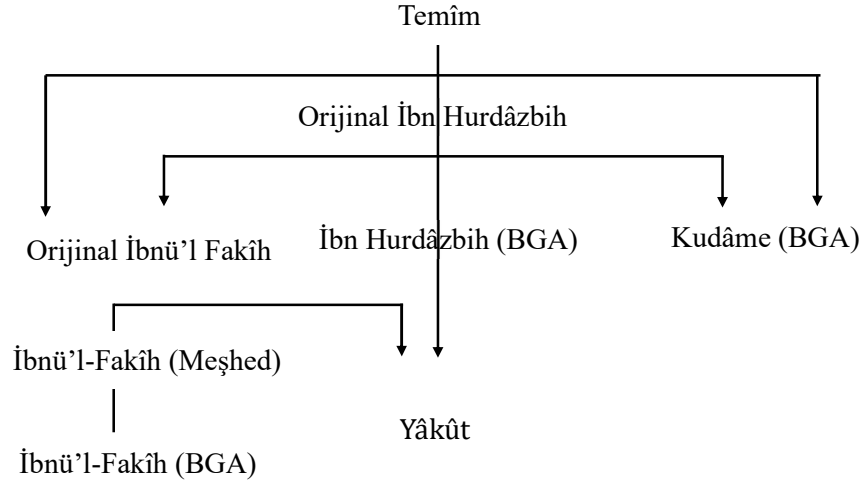
⁶ Bu keşif hakkında bkz. Z. Validov, "Meşhedskaya Rukopis İbnul-Fakiha", *İzvestiya Rossiyskoy Akademi Nauk*, Leningrad 1924, T. 18, s. 237-248; A. Z. Validi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939 (aynı Meşhed yazmasından düzenlenmiştir).

* Müellifin BGA kısaltmasıyla atfı yaptığı eser *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* başlığını taşıyan külliyattır. (S. A.)

⁷ De Goeje, BGA, C. V, s. xii: "diligenter e libro Ibn Khurdadhbehi hausisse". Krş. *el-Fihrist*, 154, İbnü'l-Fakîh üzerine: "Kitâbü'l-Büldân nahve 1000 varaka ahza min kitab en-nas ve salaha kitab el-Ceyhânî". [Kitâbü'l-Büldân 1000 yaprak kadar olup çeşitli kitaplardan ve bilhassa el-Ceyhânî'nin eserinden aktarmadır].

⁸ Onun İbnü'l-Fakîh nüshasının Meşhed'de bulunandan daha eksiksiz olduğu anlaşılmaktadır. Metnimizin on dördüncü paragrafı, Yâkût C. I, s. 841-843 ile karşılaştırılmıştır.

kişisel bir sorgulama şeklinde ifade edilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Temîm ile ilgili nakillerin daha fazlası, kesin olmasa da aşağıdaki gibi tablolaştırılabilir:

Bu kaynakların birbirine bağımlılığı, Yâkût'un doğrusu برسخان (Barshan) olan ismin yerine açık bir şekilde نوشجان (Nuşacan) adını yazmasıyla tezahür etmiştir. Hatalı Nuşacan imlası aynı şekilde şemamızda sıralanan mevcut eski kaynaklarda da vardır ve sadece Mukaddesî, Gerdîzî, Hudûdü'l-Âlem yazarı ve Kâşgarî gibi muahhar bağımsız müellifler Barshan adını kaydetmiştir.

Temîm'in notlarının yeni metni, henüz oluşum aşamasında bulunan Orta Asya'daki eski Türk kağanlıklarının tarihlerindeki bazı ayrıntıları gözden geçirme fırsatı sunar. Olayları çok kısa bir şekilde hülâsa etmemiz bu makalenin okuyucularına yardımcı olacaktır.

Türk (Çincesi: T'u-küeh) adını taşıyan en eski kağanlık MS 552'ye doğru kuruldu ve çok geçmeden bağımsız iki federasyona ayrıldı; Doğu Türklerinin karargâhları Orhun Irmağı kıyısında (bugünkü Moğolistan'da), Batı Türklerinininki ise doğuda İrtiş ve batıda Talas nehirleri arasında bulunuyordu. Çinlilere daha yakın yaşayan Doğu Türkleri, umumiyetle onlara boyun eğdirdiler. On boya ve iki gruba ayrılan (Tu-lu ve Nu-shih-pi) Batı Türkleri ise önce Sâsânîlerin, sonra da Bizans'ın müttefiki oldular. Batı Türkleri bir süreliğine doğudaki kardeşlerinden ayrıldılar ancak 689 yılına doğru Türk birliği Doğu Türklerinin önderliğinde geçici olarak yeniden sağlandı. Bu sonuncuların kudreti 744 yılında üç boyun ittifakıyla kırıldı ve Orhun bölgesinin egemenliği Uygurların eline geçti. Uygurlar buraya 840 yılına kadar hâkim oldularsa da bilahare Kırgızlar tarafından sürüldüler. Uygur bakiyeleri esas olarak batıya çekildi ve iki devlet ortaya çıktı; biri Kansu'da (847'den sonra) diğeri ise Tanrı Dağları'nın doğusundaki Turfan bölgesinde (866'dan sonra)⁹.

⁹ Her ikisi de ancak X. yüzyılın başında tam yetkili hale gelmiştir (G. Haloun).

Bütün bunlar olurken, çeşitli boylar Batı Türklerinin eski federasyonu içinde liderliği ele alıyordu; ilk olarak 706'dan itibaren Türgişler, akabinde ise 766'dan sonra Karluklar.

Bu vesileyle üç noktanın altının çizilmesi gerekir:

1- T'u-küehler [Göktürkler] iki farklı gruba ayrılmıştı.

2- Doğu Türkleri ile Batı Türklerinin topraklarında iki farklı tekâmül görüldü.

3- Uygurların 744-840 yılları arasında ve 840'tan sonra işgal ettikleri yerler tamamen farklı iki bölge idi.

II. Arapça Metin

رحلة تميم بن بحر المطوّعي

[من نسخة كتاب البلدان لابن الفقيه الهمداني المحفوظه في دار الكتب

بمشهد الامام عليّ الرضا رضى الله عنه]

[f. 169a] وذكر تميم بن بحر المطوّعي ¹ أن بلادهم شديد البرد وأنما
يُسلك (فيه) ² ستة أشهر في السنة وأنه سلك إلى بلاد خاقان ³ التغزغزى
على بريد أنفذه خاقان وأنه كان يسير في اليوم والليلة ثلاث ⁴ سكك
بشدّ السير وأحشّه فصار عشرين يومًا في برارى ⁵ فيها عيون وكلاء
وليس فيها قرية ولا مدينة غير ⁶ اصحاب السكك وهم نزول في خيام
وأنه كان ⁷ * البريد ⁸ حمل معه زادًا لعشرين يومًا وذلك أنه عرف امر

¹ Both of them came into their full rights only at the beginning of the tenth century (G. Haloun).

² Added in Yāqūt.

³ After خاقان MS. has و

⁴ MS. ثلثة

⁵ Yāq. بواد

⁶ Yāq. الّا

⁷ Yāq. omits.

⁸ MS. البرية ; Yāq. omits.

تلك المدينة و* انها¹ مسافة عشرين يومًا في برارى فيها عيون وكلاء²
ثم سار³ بعد ذلك عشرين يومًا في قرى متصلة وعمارات كثيرة
اهلها كلهم او اكثرهم اتراك منهم عبدة النيران على مذهب المجوس⁴
ومنهم زنادقة⁵ وانه بعد هذه الايام وصل الى مدينة الملك

2 وذكر انها مدينة عظيمة* حصينة⁶ حولها رساتيق عامرة وقرى
متصلة ولها اثنا عشر بابًا من حديد مفرطة العظم قال وهى كثيرة الاهل
والزحام والاسواق والتجارات والغالب على اهلها مذهب الزنادقة

3 وذكر انه* حزر⁷ ما بُعدها الى بلد الصين فميزه⁸ ثلثمائة فرسخ
قال واطنه اكثر من ذلك

4 قال وفي يمين⁹ مدينة ملك التغرغز¹⁰ بلاد الترك لا يخالطهم
غيرهم وعن يسارها بلاد كيماك وامامهم بلاد الصين

5 وذكر انه نظرقبل وصوله الى مدينة (الملك) بخمسة فراسخ
الى خيمة للملك من ذهب على سطح قصره تسع مائة رجل¹¹

6 وذكر ان خاقان ملك التغرغز كان مخاتنا لملك الصين وان
ملك الصين يحمل اليه فى كل سنة خمس مائة الف فرند¹²

¹ MS. ان

² Yāq. omits words after ذلك

³ MS. سافر; Yāq. وثم

⁴ Yāq. واكثر اهلها عبدة النيران على مذهب المجوس

⁵ Yāq. adds ماني مذهب

⁶ Thus Yāq.; MS. حصينة

⁷ MS. حوز

⁸ Yāq. فسيرة

⁹ MS. يمينه

¹⁰ Yāq. بلدة التغرغز

¹¹ I. Khurd., 31, فراسخ من ه فراسخ; وملك التغرغز خيمة من ذهب على اعلى قصره تسع مائة رجل ترى من ه فراسخ
Yāq., iv, 823, is also correct, but i, 840, misunderstood: وعلى رأس قصره تسعمائة رجل

¹² Paras. 6-12 omitted in Yāq.

7 وذكر ان بين نوشجان الاعلى وبين الشاش - على طراز - اربعين
مرحلة للقوافل فمن سارها على دابة وكان منفرداً قطعها في شهر

8 قال ونوشجان الاعلى بها اربع مدن كبار واربع صغار¹ وانه حزر
المقاتلة في مدينة واحدة على شطّ بحيرة هناك فيّزهم نحو عشرين الف
فرس بالسلاح التام وليس في جميع اجناس الترك اشدّ منهم وانهم اذا
اجتمعوا مع الخزلخية لحرب كان منهم مائة رجل ومن الخزلخية الف
رجل وعلى هذا يخرجون² في جميع حروبهم

9 وذكر ان هذه البحيرة شبيهة بالحوض المربع وان حولها جبالاً³
شاهقة فيها من جميع اصناف الشجر قال وهناك رسم مدينة قديمة لم
أجد في الاتراك من يعرف خبرها ولا من بناها ولا من كان اهلها
ولا متى خربت وانه نظر فيها الى نهر يشقها لا يلحق غوره
هناك ورأيت فيه انواعا من الحيوانات البحرية ما رأيت مثلها وكذلك
[f. 170b] رأيت به طيوراً لم ار في شئ من البلدان مثلها قال واهل
النوشجان وغيرهم* من⁴ يقرب منهم من المدن والقرى يطوفون بها في
سنة مرة واحدة في ايام الربيع ويعملون ذلك * عمراً قال ويدخلها الماء
من ناحية التبت من مائة وخمسين نهراً * كباراً وصغاراً وكذلك من
ناحية التفرغز والكيماك

10 وذكر ان طولها مسيرة اربعين يوماً على الجمال وان الفارس
يقطعها في مدة شهر اذا جدّ في السير⁵

¹ Cf. Yāq., iv, 823.

² MS. ما

³ MS. يجرون ; perhaps ؟

⁴ MS. عمدا

⁵ MS. جبال

⁶ Vide supra 8 ؟

11 وذكر أنه وجد ملك التغزغزين (سافر) إليه معسكراً بالقرب من مدينته وأنه حزر جيشه الذي حول سرادقه - دون غيرهم - وكانوا* نحواً¹ من اثني عشر* ألف رجل قال وبعد هولا، سبعة عشر* قائداً مع كل قائد ثلاثة عشر ألفاً قال وبين القائد والقائد مصالح² من الخيام والقواد ومن معهم من المصالح³ باجمعهم محيطون بالعسكر ولهم في احاطتهم فرجة يكون مقدارها مقدار اربعة ابواب الى ناحية العسكر قال وجميع دواب الملك ودواب* الجيش ترعى في ما بين سرادق الملك ومواضع القواد ولا تتخلص منها دابة الى خارج العسكر

12 وسألناه عن طريق كيماك من طراز فذكر ان الطريق (من) طراز الى قريتين في موضع يقال له كواكب³ عامرتين آهلتين ومسافتها من طراز* سبعة فراسخ ومن هذا الموضع (الى) مدينة ملك كيماك مسيرة ثمانين يوماً للفارس المجد يحمل معه زاده وان جميع ذلك صحارى وبرارى ومفاوز واسعة كثيرة الكلاء والعيون وفيها مراعى الكيماكية وذكر أنه سلك هذه الطريق ووجد ملك كيماك مع عسكره في خيام* بقربه قرى وعمارات وأنه ينتقل من موضع الى موضع يتبع الكلاء وان دوابه كثيرة دقيقة* الحوافر وحزر من في عسكره فوجد نحو عشرين ألف فارس

13 وذكر ابو الفضل الواشجردي⁴ ان ملك التغزغز غزا ملك الصين⁵ مرتين في ايام الرشيد وقيل ذلك في ايام المهدي [f. 171a] كانت

¹ MS. نحو

² Apparently مصالح, cf. Qudāma, 262.

³ كواكب

⁴ MS. الواشجردي

⁵ Sic.

غزوته ما بين سروسنة الى سمرقند وان عامل سمرقند* حاربه في عدة وقائع وكانت لهم حروب شديدة ثم ان صاحب سمرقند رزق النصر عليه فهزمه وقتل خلقا من اصحابه ويقال انه كان في ستمائة الف بين فارس و راجل من اهل الصين¹ فغم المسلمون غنيمة عظيمة واسروا خلقا فاولادهم الذين بسمرقند يعملون الكاغذ الجيد وانواع السلاح والآلات التي لا تُعمل في مدن خراسان الا بسمرقند

14 ومن عجائب بلد الترك حصي عندهم يستمطرون (بها) ما شاءوا من مطرو ثلج وبرد وغير ذلك وامر هذا الحصا عندهم مشهور مستفيض لا ينكر احد من الاتراك وهو عند ملك التفرغز خاصة ليس يوجد عند احد من ملوكهم غيره

15 وحدثني ابو عبد الله الحسين بن استاذويه حدثني ابواسحق ابراهيم بن الحسن* حدثني هشام بن هراسب السائب (?) الكلبي عن ابي مليح عن ابن عباس قال لم يتزوج ابراهيم عليه السلام على سارة حتى ماتت فتزوج امرأة من العرب العاربة يقال لها قنطورا بنت مقطور وخرجوا سائرين حتى نزلوا موضع خراسان فتناسلوا هناك وقهروا بذلك الاسم (?) جميع ما ناوأم فاتصل خبرهم بالخزر وهم من ولد يافث بن نوح فصاروا اليهم وحالفوهم وتزاوجوا اليهم واقام بعضهم عندهم فانصرف الباقر الى بلدهم [f. 171b]

¹ Sic.

III. Çeviri

Rihletü Temîm bin Bahr el-Mutavvî

Min nüshatî'l Kitâbi'l Büldân li-İbni'l Fakîh el-Hemedânî el-mahfûza fî dâri'l kütüb
bi-Meşhedî'l İmâm Alî er-Rızâ radiyallahu anh

1- Zikru Temîm bin Bahr el-Mutavvî: Onların (yani Türklerin) ülkesi çok soğuktur ve orada (sadece) yılın altı ayı seyahat edilebilir. O, hakanın kendisine gönderdiği atlara (*berîd*) binerek Dokuz Oğuz hakanının beldesine gittiğini, gece ve gündüz üç menzil (*sikak*) yol aldığını, çetin ve elinden geldiğince hızlı seyahat ettiğini söyledi. Su kaynaklarının ve otlakların (*kalâ*) bulunduğu fakat köylerin veya kasabaların olmadığı bozkırlarda (*berârî*) yirmi gün yolculuk yaptı; sadece otağlarda yaşayan posta görevlileri (*ashâbü's-sikak*) vardı. Ve yanında yirmi günlük erzak taşıyordu. Bunun sebebi, o memleketin (*medîne*)¹⁰ durumunu bilmesi ve sadece su ve otlakların bulunduğu bozkırlar boyunca gideceği mesafenin yirmi gün olması idi. Ve daha sonra, uzayıp giden, birbirine yakın köyler ile bayındır bölgeler (*îmarât*) arasında yirmi gün seyahat etti. Halkın tamamı veya büyük çoğunluğu Türk idi ve aralarında Mecusî dinine mensup ateşe tapanlar ile zındıklar da vardı. Bunca günden sonra hakanın şehrine vardı.

2- Onun bildirdiğine göre; burası büyük bir şehirdir ve ziraat açısından zengindir¹¹. Ekinlerle dolu çiftliklerle (*rustâk*) ve birbirine yakın köylerle çevrilidir. Şehrin devasa büyüklükte on iki demir kapısı vardır. Nüfusu yoğun ve kalabalıktır, pazarları ve çeşitli ticarethaneleri (*ticârât*) çoktur. Ahalisi arasında zındıklar fazladır.

3- Buranın Çin diyarına ne kadar uzak olduğunu tahmin ettiğini ve anladığı kadarıyla üç yüz fersahlık bir mesafe bulunduğunu söyledi ve ekledi: “Sanırım bundan daha fazla”.

4- O şöyle dedi: “Dokuz Oğuz hakanına ait beldenin sağ tarafında (güneyinde!) hiç kimsenin giremediği Türk ülkeleri, sol tarafında Kimeklerin yurdu, tam karşısında ise Bilâdü's-Sîn [Çin ülkesi] vardır”.

5- O, hakanın şehrine varmadan beş fersah önce, hakana ait altından yapılmış bir otağ gördüğünü söyledi. Ona ait bir kurganın üstünde (*sath*) bulunan bu otağ yüz kişiyi barındırabilir.

6- O, Dokuz Oğuz hakanının evlilik yoluyla (*muhatin*) Çin (*es-Sîn*) hükümdarının akrabası olduğunu ve Çin hükümdarının her yıl ona 500.000 parça ipek (*firind* < Fars. *perend*) gönderdiğini kaydetmiştir.

7- Ayrıca Yukarı Nuşacan (Barshan) ile Şaş (Taşkent) arasında, Taraz üzerinden, kervanlar için kırk erim (*merhale*) bulunduğunu ancak at sırtında (*alâ dâbbe*) ve tek başına yolculuk yapan kişinin bu mesafeyi bir ayda kat ettiğini bildirmektedir.

¹⁰ *Medine* ve *nahiye* terimlerinin değişimi hakkında bkz. İstahrî, s. 225₈ ve İbn Havkal, s. 285 (ancak Kramers baskısı s. 396'da: *el-nahiye* ve *l-medine* şeklinde geçer.

¹¹ *Hasînetün* “fortified” daha uygundur. Yâkût'ta olduğu gibi.

8- O, Yukarı Nuşacan'da dört büyük, dört de küçük şehrin bulunduğunu söyledi. Oradaki bir gölün kıyısında bulunan bir şehirdeki savaşçıların sayısını tahmin ederek, tamamı silahlı yaklaşık 20.000 süvari olduğunu belirledi. Bütün Türk boyları arasında onlardan daha güçlüsü yoktur. Karluklarla savaşmak için bir araya geldiklerinde kendilerinden yüz kişi, Karluklardan ise 1.000 kişi toplanır ve tüm savaşlarında bu şekilde ortaya çıkarlar (*yahrucûne*)¹².

9- Bu gölün kare şeklinde bir havuza benzediğini ve çevresinde her türden ağacın yaşadığı yüksek dağların bulunduğunu bildirir. O şöyle der: "Burada kadim bir şehrin izleri var. Türkler arasında bu şehrin hikâyesini bilen birini bulamadım: Kim inşa etti, halkı kimdi ve ne zaman yıkıldı?". O, bu şehrin içinden geçen nehri inceledi. Bu nehrin dibine kimse ulaşamamıştır: "Ve burada daha önce görmediğim türde deniz canlılarını (*hayvânât*) gördüm. Ayrıca hiçbir ülkede benzerini görmediğim kuşları da gördüm". O şöyle der: "En-Nuşacan halkı ile çevre şehir ve köylerden gelenler yılda bir kez bahar aylarında bu alanı tavaf ederler ve bunu bir tür dini tören (*umrân*) olarak yaparlar". Bu göle Tibet yönünden (*nâhiye*), aynı şekilde Dokuz Oğuz ve Kimek istikametinden irili ufaklı yüz elli ırmak (*nehr*) akar.

10- Bunun (?) uzunluğunun develerle kırk günlük bir yolculuk olduğunu fakat bir atının hızlı gitmesi halinde zikredilen mesafeyi bir ayda kat edebileceğini söyler (*izâ cedde fi's-seyr*).

11- O, Dokuz Oğuz hakanını şehrinin yakınında ordugâhını kurmuş, sefere çıkarken bulunduğunu söyledi, diğerleri hakkında hiçbir şey söylemedi (*dûna gayrihim*), otağının (*serâdık*) etrafındaki askerlerin yaklaşık 12.000 kişi olduğunu tahmin etti. Ve daha sonra (bundan başka?) on yedi komutanın (*kâid*) olduğunu söyledi. Her komutan 13.000 askere sahiptir ve her iki komutanın arasında otağlardan oluşan kışlalar (military posts)¹³ vardır. Komutanlar kışlalarda bulunanlarla birlikte ordugâhın (*asker*) etrafında bir daire oluşturmuşlardı. Bu dairenin içinde ordugâha doğru açılan dört kapı genişliğinde bir aralık vardır. Hakanın ve komutanların (buradaki *el-ceyyid* kelimesi *el-ceyş* okunmalıdır) bütün hayvanları (atları) hakanın otağı ile komutanların bulunduğu yerler arasında otuluyor ve ordugâhın (*el-asker*) dışına tek bir hayvan bile kaçmıyor.

12- Ve biz ona Taraz'dan Kimeklere giden yolu sorduk. (O da şöyle dedi): Taraz'dan Kevâkib (K.wâk.b)¹⁴ denilen yerdeki iki köye kadar nüfus yoğunudur ve buralar gelişmiştir. Taraz'dan uzaklığı yedi fersahtır ve buradan Kimek hükümdarının şehrine erzakını yanına alıp hızlı giden bir atlı seksen günde gider. Buranın çölleri, bozkırları ve ovaları çok geniştir; otlaklarla, kuyularla doludur ve Kimeklerin otlakları da burada bulunur. O, bu tarafa doğru seyahat ettiğini ve hükümdarla ordusunu otağlarda bulunduğunu, çevresinde köyler ve ekili araziler (*îmarât*) bulunduğunu söyler. Hükümdar bir yerden başka bir yere

¹² Belki de **yecrûne* "they fare".

¹³ *Maşâlih* suretinde geçer fakat çok büyük ihtimalle bu *masâlih* (military posts) sözcüğünün halk dilindeki yazımıdır. Buna benzer karışıklıklar hakkında bkz. De Goeje, *BGA.*, C. IV, s. 282.

¹⁴ İbn Hurdâzbih, s. 28'de *K.wâk.t*, Kudâme, s. 209'da *K.wyk.t*; her ikisi de *Kuvâket* şeklinde okunur.

otlakları takip ederek gider. Hayvanları çoktur ve ince toynaklıdır (*dakîkatü'l-havâfir*). Ordusunu hesapladı ve yaklaşık 20.000 altı olduğunu anladı¹⁵.

13- Ebü'l-Fazl el-Vaşcirdî, (Hârûn) er-Reşîd (786-809) zamanında Dokuz Oğuz hakanının Çin (*es-Sîn*)¹⁶ hükümdarına karşı iki kez bir ordu sevk ettiğini bildiriyor. Ancak bu seferlerin el-Mehdi (775-785) döneminde yapıldığını söyleyenler de vardır. Bu (?) sefer Üsrûşene ile Semerkand civarı (*ilâ*) arasında gerçekleşti. Semerkand valisi onunla birçok kez savaştı ve bu muharebelerin bazıları şiddetliydi. (Allah) Semerkand hâkimini (*sâhib*) ona karşı muzaffer kıldı ve o da onu mağlup ederek ashabından çoğunu öldürdü. Söylenene göre; Çinlilerden 600.000 (savaşçı), atlı ve piyade, vardı. Müslümanlar çok büyük bir ganimet elde ettiler ve bazı insanları esir aldılar; bugün Semerkand'da en iyi kâğıtları, çeşitli silah ve alet-edevatı üretenler bunların çocuklarıdır. Bunlar Horasan'ın tüm şehirleri arasında sadece Semerkand'da üretilmektedir.

14- Türk ülkelerinin acayip şeylerinden biri de diledikleri zaman yağmur, kar, dolu vb. yağdırdıkları Yada taşlarıdır. Elleri bulunan bu Yada taşlarının hikâyesi çok iyi biliniyor, yayılıyor ve hiçbir Türk bunu inkâr etmiyor. Ve bunlara (Yada taşlarına) özellikle Dokuz Oğuz¹⁷ hakanı sahiptir ve ondan başka hiçbir Türk hükümdarı mâlik değildir.

15- İbn Abbas'ın Ebû Melih'e, onun Hişam İbn Lohrasb es-Saib (?) el-Kelbî'ye, onun Ebû İshak İbrahim İbn el-Hasan'a nakledip, Ebû Abdullah el-Hüseyin İbn Üstazeveyh'in bana aktardığına göre; İbrahim Aleyhisselam, Sâre ölünceye kadar onun dışında kimseyle evlenmedi (*Yaradılış* 20: 1) ve daha sonra Arap kökenli bir kadın olan Kantura binti Maktur (*Yaradılış* 25: 1'de Ketura) ile evlendi. Ve Horasan'da bir yere yerleşene kadar seyahat etmeye başladılar; burada çoğaldılar ve kendilerine direnen herkesi bu isimle (?) boyunduruk altına aldılar. Onların hikâyesi Nuh'un oğlu Yafes'in soyundan gelen Hazarlara ulaştı. Kendilerini onlara adadılar, onlarla ahit yaptılar ve onlarla evlendiler. Bir kısmı onlarla kaldı, bir kısmı da ülkelerine döndü.

IV. Şerhler

§ 1- Dokuz Oğuzlar

Temîm'in Dokuz Oğuz yurduna yaptığı yolculukla ilgili rapor, çok tartışılan *Toghuzoghuz* teriminin kısa bir izahı yapılmadan tam manasıyla anlaşılamaz¹⁸.

1- Dokuz Oğuz teriminin ilk geçtiği yer Orhun Yazıtları'dır ancak burada kağanın kendi boy birliğinin adı olarak geçmemektedir. Doğu Türk kağanlarına ait iki büyük yazıt

¹⁵ Temîm'den yapılan alıntılar burada sona eriyor.

¹⁶ On üçüncü paragraf karışıklıklarla doludur. Dokuz Oğuz hükümdarı Çin'i değil Maverâünnehr'i istila etmiştir. Bu kayıt muhtemelen MS 821 yılındaki olaylara atıfta bulunmaktadır (aşağıya bakınız) ancak Ebü'l-Fazl bunları MS 751 yılında Çinli zanaatkarların esir alındığı Çin-Müslüman savaşlarıyla karıştırmış olmalıdır. Bkz. benim Mervezi neşrim, s. 67.

¹⁷ 14. paragraf İbnü'l Fakîh'in kısaltmasında da mevcuttur, *BGA.*, s. 329₁₀ ancak çok daha ayrıntılı olarak İbnü'l Fakîh'i otorite olarak gösteren Yâkût, C. I, s. 840-842'de yer almaktadır.

¹⁸ Daha önce *Hudūd al-'Âlam*, s. 265-267'de yaptığım analize bakınız; şimdilerde bu analizde önemli değişiklikler yaptım.

ile bunlarla belirli bir tutarlılık içerisinde olan aygucu Tonyukuk'un yazıtında (MS 720 civarı) *Türk (Türük)* terimi kağan ve halkı (*budun*) için kullanılır. Genel durum aşağıdaki iktibaslardan anlaşılmaktadır. Kağan, (Batı Türklerinin) Türgiş kağanının "kendi Türklerine ait olduğunu" (*Türgiş qaghan Türkim budunim ärti*, D 16); ayrıca Dokuz Oğuzların "kendi halkı olduğunu" (*känti budunim ärti*, K 4) söyler. Ancak Türk kağanı, ordusunu Türgiş kağanının halkı olan On Oklara (On Boy) ve Dokuz Oğuzlara karşı yönetir. Tonyukuk Yazıtı'nda Türgiş kağanı "Biz Oğuzlarız" diyor (T 10) ve ardından "tebaası olan Oğuzlar isyan halinde olduğu için" (T 22) Türklere kumpas kuruyor. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın "Türkler (ve) Oğuzlar" üzerindeki egemenliğini överek yazıtını bitiriyor.

Bu alıntılar Türklerin On Oklar, Dokuz Oğuzlar ve Türklerin kuzeyinde yaşadıkları anlaşılan Oğuzlar suretinde etnik birliklerini sağladıklarını fakat *siyasî olarak* gruplara bölündüğünü ve ayrı yaşadıklarını gösteriyor. Ne *Dokuz Oğuz* tabiri Doğu Türk Federasyonu'nun Türk çekirdeği için ne de *Ok Oklar* Batı Türk Federasyonu için kullanılıyordu; bu durum son derece açıktır (Batı Türk Federasyonu o dönemde Türgişler ve görünüşe bakılırsa, daha sonra da Azların yeni bir topluluğu tarafından yönetiliyordu)¹⁹.

2- 840 yılında Orhun bölgesindeki *Türklerin* yerini Uygurlar aldı. Köken itibarıyla Töles Federasyonu'na ait olan bu yeni yönetici grup Selenge boyunda yaşıyor ve bir *İlteber* tarafından yönetiliyordu.

Uygurlara ait epigrafik materyaller Türklerinkine göre çok daha az tatminkâr bir şekilde korunagelmıştır. İlk Uygur kağanının son Türk kağanı Ozmış'a karşı kazandığı zaferden söz ettiği fevkalâde ehemmiyeti haiz yazıtta birçok satır silinmiştir²⁰. Sucindava'daki yazıt özel bir belgedir ve büyük ihtimalle MS 840 yılı sonrasına aittir²¹. 821 yılından bir süre sonra dikilip (G. Haloun), Uygurların Maniheizm'e geçişinin anlatıldığı son derece ilginç bu yazıtın sadece Çince çevirisi az ya da çok konuyla ilgili bir veri sunar. Soğdca versiyonu yalnızca bazı ayrıntılar açısından faydalıdır ve Türkçe tarafı herhangi bir işe yaramayacak derecede yok edilmiştir²².

Şine-Usu Yazıtı'nda kağan "On Uygur (ve) Dokuz Oğuz"dan (K 3) söz ederken ikincisinin "kendi halkı" (K 5) olduğunu ifade eder (*Toquz Oghuz budunim*). *Türk budunun* yıkılmasını anlatır (K 10). Diğer referanslar ise şöyledir: *On Oklara* katılan "Üç Karluk" (K 11); "Sekiz Oğuz ve Otuz Tatar" (D 1); akabinde yeniden "Dokuz Oğuz (D 10); Çiklerin üzerine atanan *tutuk* (G 2); Türgişler (ve) Karluklar (G 5); Çin'deki *Oğuz Tür(ü)kleri*

¹⁹ Kültegin, Doğu 19.

²⁰ Şine-Usu Yazıtı için bkz. Gustav John Ramstedt, "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 1913, XXX, s. 1-9.

²¹ A.g.m. ve A. N. Bernştam, *Social and Economic Organization of the Orkhon-Yenisey Turks*, Moskova 1946, s. 53. (Kitap Rusçadır). [Bu eserin özgün künyesi şöyledir: A. N. Bernştam, *Sotsialno-Ekonomičeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskiy Tyurkov VI-VIII vv. Bostočnotyurskiy Kaganat i Kirgızı*, Moskova-Leningrad 1946]. (S. A.)

²² Bkz. G. Schlegel, "Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgasun", *Mémoires de la Société finno-ougrienne*, IX, Helsingfors 1896. Krş. É. Chavannes-P. Pelliot, "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique*, Série 11, 1913 Janvier-Juin, s. 177-199; O. Hansen, "Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XLIV/3, 1930, s. 3-39.

(*Tabgaç*) (G 8); Çiğillerin ve Karlukların *tutukları* (G 11); Türgişlere katılan Karluklar (B 1); “Üç Karluk” (B 2); [Türklerin] “Üç Tuğluk”unun (*üch tughligh*) yenilgisi (G 7).

Bu listeden On Uygur boylarıyla Dokuz Oğuzlar arasında bir ayırım olduğu anlaşılıyor. Tuhaf olan şu ki Uygurlar (bu sırada ?) on boydan müteşekkildi, hâlbuki iyi bilinen Çin kayıtları²³ sadece dokuz Uygur boyunun adını zikrediyor. Uygur kağanının da tıpkı Türk selefi gibi Dokuz Oğuzların kendisine ait olduğunu iddia ettiğine şahit oluyoruz. Sonuç olarak, Dokuz Oğuzların hem Türklerin hem de Uygurların kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri bir ara grup olduğu düşünülebilir.

Bu gerçekler, Orhun boyundaki kabile organizasyonunun muğlak olduğunu ve göçebelerin genel uygulamalarına mütenasip bir şekilde boyların ve federasyonların bağlılıklarını değiştirdiklerini gösteriyor.

XIV. yüzyılda Reşîdüddin (edt. Berezin, T.V.O., VII, 161), geleneksel olarak “Uyguristan”da On Uygurların yaşadığı yerde on nehir ve Dokuz Uygurların yaşadığı yerde de dokuz nehir bulunduğunu kaydetmiştir (aynı yer). Bunlar Şine-Usu Yazıtı’nda adı geçen iki topluluk olmalıdır.

Belki de Uygur halkının nüvesini oluşturan grubun dokuz parçalı bileşiminin daha sonraki zamanlarda tüm federasyonun ismine teşmil edildiğini varsayabiliriz (aşağıya bkz.). Bu varsayım ne yazık ki, Uygur kağanının neden ilk olarak On Uygurlardan bahsettiğini ve neden on parçalı Uygurlar ile dokuz parçalı Oğuzlar grubu arasında bir ayırım yaptığı sorusunu çözümsüz bırakıyor? Bunu kolaylıkla yanıtlamak şimdilik mümkün değil.

3- İslam kaynakları, hem Doğu Türklerinin (yaklaşık olarak MS 689 yılından itibaren Batı Türklerinin topraklarını fethetmelerinden sonra) hem de Batı Türklerinin haleflerinin (Türgiş, [Az] ve Karluk) Orta Asya’daki mücadelelerini oldukça ayrıntılı bir şekilde anlatır. Bu bağlamda en eski kaynaklarda yalnızca Türk terimi kullanılmıştır. Söz konusu isim Taberî’nin muazzam tarihinin I. cildinde 74 kez, II. cildinde 121 kez ve III. cildinde 111 kez geçer. Taberî sadece hicrî 205/miladî 820-821 yılındaki bir vesileyle Dokuz Oğuz terimini kullanır (C. III, s. 1044). Horasan ve Maverâünnehr’deki durumu iyi bilen bir diğer güvenilir tarihçi olan Yakûbî ise Dokuz Oğuzlardan iki yerde bahseder; hicrî 194/miladî 809-810 yılı (C. II, s. 479) ile hicrî 190/miladî 806 yılından sonra (C. II, s. 538). Bu referansları sonuç bölümünde tartışacağız. Bu noktada, kökeni ne olursa olsun, Dokuz Oğuz teriminin Orhun boyundaki Uygur iktidarının en parlak döneminde İslam tarihlerine sızdığı gibi mühim bir hakikate dikkat çekmek yeterli olacaktır²⁴.

²³ F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, St. Petersburg 1899, s. 36; É. Chavannes, *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris 1903.

²⁴ Makrîzî’ye göre (*el-Hıtaü’l-Makrîziyye*, C. I, 313₃₅), Mısır’daki Tolunoğulları Hanedanı’nın kurucusu olan zâtin babası Tolun bir Dokuz Oğuz idi. O, diğer haraçlarla birlikte Buhara’nın Sâmânî hükümdarı Nuh İbn Esad tarafından hicrî 200/miladî 815-816 yılında Halife Memûn’a gönderilmişti. Daha kesin bir dille söylemek gerekirse, bu hadise Memûn’un Semerkand’ı Nuh’a verdiği hicrî 204/miladî 819’dan sonra gerçekleşmiş olmalıdır.

İslam kaynakları bilahare, Orhun boyundaki kağanlıkları Kırgızlar tarafından 840 yılında yıkıldıktan sonra, Dokuz Oğuz terimini kesin surette Uygur bakiyelerinin Tanrı Dağları ile Kan-chou bölgesinde kurdukları yeni kağanlıklar için kullanırlar²⁵.

4- Mesûdî'nin *Mürûcû'z-Zeheb*'deki iki pasajı problemimiz açısından oldukça ilgi çekicidir (C. I, s. 288 ve C. I, s. 312-317). İlkinde Mesûdî, Yafes'in torunları arasında "Türkleri, Karluklar ve Dokuz Oğuzları sayar. Bunlar (sonuncusu) كوشان **Kuşan* [yani Kao-ch'ang=Koço, Turfan yakınlarında] şehrinin efendileridir. Bu kağanlık Horasan ile Çin arasında yer alır. Zamanımızda, yani hicrî 332/miladî 943-944 yılında, Türk boyları ve tabakaları arasında Dokuz Oğuzlardan daha cesur, daha güçlü ve daha sağlam bir devlete sahip olanı yoktur. Hükümdarları Uygurhan (ايغرخان *okunuşu) dinleri Maniheizm'dir (el-manâ'îya). Bunlardan başka bu dini benimseyen Türk yoktur. Diğer Türk boyları ise Kimekler, Barshanlar, el-B.dîya²⁶ ve el-J.gh.rîya'dır²⁷. Bunlardan en güçlüsü Oğuz'dur, Karluk ise en iyi surete, en uzun boya ve en güzel yüze sahiptir; Fergana ve Şaş (Taşkent) bölgesi ile çevresinde yaşarlar. Ve onların [Karluklardan! ziyade 'bu Türklerin'] bir kağanlığı vardı, kağanlar kağanı da onlardan biriydi. O diğer Türk kağanlıklarını birleştirdi ve kağanlar ona itaat ediyordu. Bu kağanlardan biri Pers Krallığı'na karşı zafer kazanan Türk Efrâsiyâb idi; bir diğeri ise *Shâba²⁸ idi fakat bizim zamanımızda diğer kralların itaat ettiği hiçbir Türk kağanı yoktur. Bu, Semerkand bozkırlarında bulunan عمت سوياب (*Süyâb ?) adlı kasabanın yıkılmasından beri olmuştur²⁹. Bu şehirdeki kağanlığın yıkılış sebebini *el-Kitâbü'l-Evsat* adlı kitabımızda anlatmıştık".

Bu tür muğlak konularda kaçınılmaz olan bazı yanlış anlaşılmalara birlikte Mesûdî kadim Türk Kağanlığı'na (Batı On Oklar) atıfta bulunur. Kendi zamanında Dokuz Oğuzları (=Tanrı Dağı Uygurları), Karlukları ve "Türkleri" sayar. Bu sonuncular içindeki en güçlü boy Oğuzlardı ve halükârda Dokuz Oğuzlar, Oğuzlardan tefrik edilmişti.

Mesûdî'nin ikinci pasajı (C. I, s. 302-307) önemli bir karışıklığa neden olmuştur. Mesûdî, hicrî 264/miladî 877-878 yılında Huang Chao İsyanı'ndan ve Çin imparatorunun "Türklerin kağanı" *Uygurhan'dan aldığı yardımdan bahseder. İmparatorluğun otoritesinin yeniden tesis edeni Sha-t'o prensi Li K'o-yung idi. Bu zatın kimliği iyi biliniyor ve elde ettiği başarıların ardından 923-936, 936-946 ve 947-950 yılları arasında olmak üzere Çin'de üç Sha-t'o Hanedanı hüküm sürmüştü. Fakat Li K'o-yung, Uygurlardan

²⁵ Mesûdî (C. I, s. 288, bu müellifin kafa karışıklığı için aşağıya bkz.); İstahrî, 10 (Dokuz Oğuzlar; Tibet, Karluklar, Kırgızlar ve Çin arasında yer alır); Gerdîzî, V. V. Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, St. Petersburg 1897, s. 90-92 içerisinde; *Hudûd al-'Âlam*, § 12, Mervezî, s. 78.

²⁶ Muhtemelen **Adhkish*, İbn Hurdâzbih, s. 31.

²⁷ **Majghari* belki de Başkurtlardır.

²⁸ Behram Çubin'in "Türk" hasımlarından biridir. Bkz. T. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden 1879, s. 269. Shâva (Shâvagh) aslında bir Eftalit idi. J. Marquart, *Ērânšahr*, Berlin 1901, s. 83-84.

²⁹ Bernştam şimdiki Süyâb'ı Çu Nehri'nin doğusuna yerleştirmektedir ancak iki kasaba arasında bir karışıklık olmuş olabilir çünkü İbn Hurdâzbih, s. 28 ve Kudâme, s. 200'de; "Çu Nehri'nin batsındaki (?) Türk kağanının kasabasından (veya köyünden)" bahsedilmektedir.

tamamen farklı bir federasyona dâhildi ve karargâhı Sarı Irmak'ın kıyısında bulunuyordu³⁰.

Mesûdî ona ایرخان yani ايرخان *Uygurhan adını vererek hata yapmıştır. Besbelli ki müellif, Li K'o-yung'u kendi zamanında en güçlü addettiği topluluğa (Dokuz Oğuzlar=Turfan Uygurları) mensup olarak görüyordu. Bu bilgi Mesûdî'ye Arap denizciler aracılığıyla ulaştı³¹ ve güneyden bakıldığında Çin'in "kuzeyindeki mülkler" arasındaki ayrım tefrik edilemedi. Mesûdî'nin kullandığı terminolojinin kurbanlarından biri de Bartold idi³².

5- Dokuz Oğuz teriminin kökeni hakkında son dönemin büyük âlimlerinden Marquart ve Bartold farklı görüşlere sahipti. Marquart³³ da Reinaud, De Goeje, Thomsen ve Schlegel'i takip ederek³⁴ Dokuz Oğuzları, Çin kaynaklarına göre federasyonları dokuz boydan oluşan Uygurlarla eşleştirdi. Bartold ise Arapların, Beşbalık bölgesindeki selefleri olan ve "Çinlilere göre Orhun Türklerinden" türeyen Sha-t'o Türklerine ait *Dokuz Oğuz* adını Uygurlara aktardıkları görüşünü birçok kez dile getirmiştir. Bu kesin değildir ve işbu makalede Bartold tarafından ileri sürülen teoremin pek çok zayıf noktasının bulunduğunu ve müdafaa edilemeyeceğini göstereceğiz³⁵. Marquart'ın mütalaası ise pratikte doğrudur ancak geriye kalan zorlukların neler olduğunu müşahade ettik.

Temîm'in yolculuğuna ilişkin olarak ne Marquart ne de Bartold, Yâkût'un özetinden kesin bir sonuç çıkaramadı. Marquart önce İbn Hurdâzbih'in (Temîm'e dayanarak) Orhun boyundaki Dokuz Oğuzlardan bahsettiğini söylemiş; sonra fikrini değiştirerek Temîm'in ziyaret ettiği Dokuz Oğuzların payitahtının Kao-ch'ang (Turfan) olduğuna karar vermiştir³⁶.

³⁰ Sha-t'olar, Batı Göktürkler tarafından birleştirilen ama görünüşe bakılırsa onların kendi federasyonuna dâhil olmayan Ch'u-yüeh boyunun neslinden geliyorlardı. VII. yüzyılın başlarında Ch'u-yüehlerin asıl toprakları, Manas Nehri (Urumçî'nin batısında) boyunca yaşayan Ch'u-mi (Chumil=[Çumul]) boyunun doğusundaki Guchen civarındaydı. P'ei-ting 654 yılında Çinliler tarafından kurulduğunda Ch'u-yüehler Barköl havalisine kaydı. Orada bir kısmı (?) Sha-t'o "Kum (-Çöl) Türkleri" olarak tanındı. 794 yılında Sha-t'olar Tibetliler tarafından itaat altına alındı ve Kan-chou'ya nakledildi. 809 yılında ise Çinlilere boyun eğdiler ve Kuzey Ordos'a yerleştirildiler. Bkz. Hyacinth, I/2, s. 452-457; É. Chavannes, *Documents*, s. 31, 96-99. [Müellifin Hyacinth adıyla andığı kişi 1777-1852 yılları arasında yaşayan arhimandrit, şarkiyatçı, seyyah ve sinolog Nikita Yakovleviç Biçurin'dir. Minorskiy burada atf yaptığı kaynağı yazmasa da bu eserin *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavshih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, St. Petersburg 1851, başlıklı üç ciltlik kitap olduğu anlaşılıyor]. (S. A.)

³¹ Mesûdî (C. I s. 353-356), Süleyman et-Tâcir'in eserine zeyl yazan Ebû Zeyd vasıtasıyla onunla hicrî 303/miladî 915 yılında Basra'da görüşmüştür.

³² Bilahare Uygurlar kendi adlarıyla tanınmaya başladıklarında Dokuz Oğuzların ve Uygurların kimliği artık ayırt edilmedi ve mazinin Dokuz Oğuzları hâlâ varlığını sürdüren muğlak ve müstakil bir grup olarak ele alındı. Bkz. Mervezî, s. 29.

³³ J. Marquart, "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1898, Band XII, s. 190; ayrıca bkz. J. Marquart, *Über das Volkstum der Komanen, Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914, s. 201.

³⁴ Ayrıca bkz. F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, s. 34, 37 ("vielleicht").

³⁵ W. Barthold, "Ghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. II, s. 168-169; aynı müellif, "Tokhuzghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. IV, s. 805-806; aynı müellif, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Brill 1935, s. 54. Batı Türkleri kesinlikle on boya (*On Ok*) sahipti ve *Dokuz Oğuz* adıyla anılmazlardı.

³⁶ J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 80: "hier (am Orchon) kennt sie noch Ibn Churdâdhbih"; fakat bu eserde s. 390'da şu ifadeler yer alır: "Wie an anderer Stelle näher dargelegt werden soll, zeigt eine eingehende Analyse dieses Berichtes (i.e. of Tamīm), von welchem I. Churdâdhbih abhängig ist, dass unter der Hauptstadt der *Toyzuz oyuz* hier unzweifelhaft bereits Kau-Č'ang (beim heutigem Turfan) zu verstehen ist".

Bartold (1897), ilk önce Temîm'in seyahatinin IX. yüzyıldan daha geç olmadığını söylemiş ve *Hudûdü'l-Âlem* (MS 986) ile İdrîsî'nin (MS 1154) tasvirlerine dayanarak Dokuz Oğuzların payitahtının Tanrı Dağları'nın doğu kısmında aranması lazım geldiğini tahmin etmişti. Daha sonra ise (1926) bu seyahatin 760 yılından önce (Karlukların Semireçye'de ve Çin Türkistanı'nın batı kısmında hâkimiyetlerini kurdukları zaman) ya da IX. yüzyılın başından sonra (Sha-t'o Türklerinin Beşbalık'ı terk etmek zorunda kaldıklarında) gerçekleşmiş olamayacağı kanaatine vardı. Bartold, en nihayetinde *Encyclopaedia of Islam*'da Temîm'in seyahatinin zamanının muğlak olduğunu kabul etmiştir³⁷.

Hudûdü'l-Âlem'e düştüğüm şerhlerde (s. 268), Yâkût'un Temîm'in raporundan yaptığı alıntıları İbn Hurdâzbih, Kudâme ve (uydurma) Ebû Dûlef'te bulunan akislerle karşılaştırarak analiz ettim. Bazı şüphelerle birlikte (s. 269, n. 4) Temîm'in ziyaret ettiği payitahtı Beşbalık'a (Turfan'ın kuzeyine) yerleştirdim (s. 272). Son anda Ahmed Zeki Velidi tarafından keşfedilen İbnü'l-Fakîh'e ait yazmanın fotoğrafını inceleme ayrıcalığına eriştim ve Dokuz Oğuz hükümdarının Çin sarayıyla olan evlilik bağlarına ilişkin ilave ayrıntının ehemmiyeti hemen dikkatimi celbetti. Bu nedenle Ekler kısmında (s. 431) önceki açıklamalarımın buna göre değiştirilmesi gerektiğini söyledim. İşbu makalede de bunu yapmaya devam ediyorum.

§ 2- Üç Belde

Temîm'in raporunu incelerken üç ayrı şehirle ilgilenmek zorundayız: Aşağı ve Yukarı "Nuşacan" ile Dokuz Oğuzların payitahtı. Nuşacan (نویشان) adının yanlış bir şekilde Barshan (برشان) yerine kullanıldığını ve bunun sadece eski bir müstensih hatası olduğunu artık kesin olarak söyleyebiliriz. Bu ismin doğru okuması Mukaddesî'nin eserinde mevcuttur (s. 263₄) ve Kaşgarlı Mahmud'un Türkçe kelime ve isimleri alfabetik sırayla verip seslendirildiği ünlü *Dîvânu Lugâti't-Türk* tarafından da teyit edilmiştir. Babası Yukarı Barshan'lı olan Kaşgarlı Mahmud (C. III, s. 308, 14) bu ismi şöyle yazmaktadır: *Bars(a)ghân*. Ayrıca şehrin yolu üzerinde bulunduğu Issık Göl'ün akarsu kollarından birine hâlâ Ton (**Tong*) denilmektedir ve bu bağlamda Barshan ile Tong adlarının Türklerin efsanevî isim babası (eponym) olan Türk'ün oğullarına atıfta bulunması çok muhtemeldir³⁸.

1- "Aşağı" (yani Yakın) Barshan, Taraz'ın doğusunda sadece 3 fersah mesafede (İbn Hurdâzbih, s. 289) veya Semerkand'ın doğusunda 60-65 fersah mesafede bulunuyordu (Kudâme, s. 262, satır 2 ve 15). Bu sonuncu müellif burayı "Kimekler yönünde, Hallukların (ya da daha doğrusu, onlara karşı) ilk karakolu (masâlih)" olarak tanımlıyor. Bu kayıt, Aşağı Barshan'ın batıdan gelen seyyahların göçebelerin dünyasına girdiği bir kapı olduğunu gösteriyor.

³⁷ V. V. Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 34; aynı müellif *12 Vorlesungen*, s. 54; aynı müellif, *Tokhuzghuz*", *Encyclopedia of Islam*, Vol. IV, s. 805-806.

³⁸ Bkz. *Mujmal al-tawârikh wa'l-qisas*, (ed.) M. Bahar, Tahrân 1318/1939, s. 99'da Türk'ün ailesinin asıl evi Issık Göl'de gösterilir. Krş. *Hudûd al-'Âlam*, s. 292.

2- “Yukarı” (yani Uzak) Barshan, “Aşağı Barshan”ın en az 500 km doğusunda yer alıyordu. Bu ikisinin ayırt edilememesi metnimizin anlaşılması için son derece kritiktir. Kaşgarlı Mahmud tarafından kesin olarak doğrulandığı üzere Yukarı Barshan, Issık Göl kıyısında yer alıyordu (C. III, s. 99₁).

Temîm’e göre Yukarı Barshan dört büyük ve beş küçük kasabadan oluşuyordu. A. N. Bernştam tarafından yönetilen son arkeolojik keşif gezileri Issık Göl çevresi hakkındaki bilgilerimizi önemli ölçüde artırmıştır. Barshan yerleşimleri kompleksi gölün güneydoğu kesiminde yer almaktadır. Şehir batıdan büyük bir surla korunuyordu (Koltsovka köyü yakınlarında). Bu sonuncusu kuzeybatıdan güneydoğuya, Tong Deresi ve güneyde Issık Göl Havzası ile Sirderya’nın kaynakları arasındaki bölgeyi oluşturan Terskey Dağları arasında uzanıyordu. Yerleşim yerleri gölün doğu köşesine kadar uzanıyordu (Tüp Nehri’nin halicine yakın harabeler). Bu bölgede en az altı arkeolojik alan keşfedilmiştir ve diğer birkaçı da göl suları tarafından aşındırılmış olmalıdır³⁹.

Temîm’in gölün şekli hakkındaki tasviri (§ 9) yanlıştır ve genel olarak Hsüan-tsang’ın Issık Göl hakkında verdiği bilgilerle menfi bir şekilde karşılaştırılabilir:

“Çevresi yaklaşık 1.000 li’dir (500 km). Doğudan batıya doğru uzar ve güneyden kuzeye doğru daralır. Her tarafı dağlarla çevrilidir, bir sürü nehir ona akar ve karışır. Suyunun rengi yeşilimsi siyahtır ve tadı hem tuzlu hem de acıdır. Bazen engin dalgaları muazzam tabakalar halinde yayılır, bazen coşkunlukla kabararak yuvarlanır. Ejderhalar ve balıklar orada birlikte yaşar ve zaman zaman oradan olağanüstü canavarların çıktığı görülür. İşte bu yüzden gelip giden seyyahlar mutluluğu elde etmek için dualarını Gök’e yöneltirler. Gölün çok sayıda ziyaretçisi olmasına rağmen kimse onları avlamaya cesaret edemez”⁴⁰.

Temîm’in bu (gölün?) uzunluğunun 40 (ya da en nihayetinde 30) günlük mesafe olduğunu söyleyerek neyi kastettiği açık değildir (§ 10). Belki de bir hata sonucu mesafeler yedinci paragraftan yeniden üretilmiştir çünkü bunların Issık Göl’ün çevresini temsil ettiğini varsaysak bile mübalağadır. Gerdîzî’nin tahminine göre (Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 90) göl yedi günlük mesafe uzunluğundadır ve (Temîm’in 150 olarak belirttiğinin aksine) 70 ırmağın koluyla beslenir. Bu suretle Gerdîzî’nin Temîm’den bağımsız bir kaynağa sahip olduğu anlaşılmaktadır (muhtemelen Ceyhânî ?).

Rusların yaptığı ölçümlere göre gölün uzunluğu 200-210 km civarındadır; derinliği güneyden kuzeye doğru yaklaşık 80 ilâ 400 m arasında değişir; asla donmaz ve kırk kol ile beslenir. Balık bakımından çok zengindir⁴¹.

3- “Dokuz Oğuz” kağanının payitahtı çok daha doğudaydı. 744-840 yılları arasında Uygurların payitahtı Orhun boyundaki Karabalgasun idi; 840 yılından sonra Uygurların bir

³⁹ A. N. Bernştam, *Archeological Survey of Northern Kirghizia*, Frunze 1941, s. 80-82. (Kitap Rusçadır). [Bu eserin özgün künyesi şöyledir: A. N. Bernştam, *Arheologičeskiy Očerķ Severnoy Kirgizii*, Frunze 1941]. (S. A.)

⁴⁰ *Mémoires sur les contrées occidentales par Hiouen-Tsang*, Tome II, Par S. Julien, Paris 1858, s. 11-12. [İngilizce makalenin bu paragrafı Fransızcadır. (S. A.)].

⁴¹ *Cyprinus carpio*, *Squalius Schmidtii*, *Schizothorax argentatus*. Fakat bunlar ne Hsüan-tsang’ın geleneksel “ejderhaları” ne de Temîm’in “deniz hayvanları”dır.

kısmı Tanrı Dağları'na göç ettiğinde, yazlık payitahtları Beşbalık (sıradağların kuzey tarafında) ve kışlık payitahtları ise sıradağların güney tarafındaki Koço (Turfan) şehri idi. Temîm'in ziyaret ettiği payitaht sorununu mesafelerle ilgili göstergeleri inceledikten sonra özel olarak ele alacağız (bkz. aşağıdaki § 4 bölümü) ancak Kudâme'nin metnine (s. 262, satır 7) sızmış olan Yukarı Barshan ile Dokuz Oğuz başkenti arasındaki bir karışıklığı hemen aydınlatmakta fayda vardır: De Goeje, *ve min medinet et-Tughuzghuz buhayratun* okumasını kabul etmiştir ancak eserin yazma nüshasında "bir göl" (*buhayra*) yerine "bir bozkır" (*ber'iyye*) varyantını vermektedir. Bu tercihin nedeni görünüme göre aşağıdaki pasajdır (satır 13): "Dokuz Oğuzların beldesinin (üzerinde bulunduğu) göl, biraz uzakta dağlarla çevrilidir (*min bu'd yetuffu bihâ el-cibâl*)". Ancak Temîm'in metnindeki bu ayrıntının Yukarı Barshan'a ait olduğu açıktır.

§ 3- Mesafeler

Şimdi yollar ve mesafeler sorununa geliyoruz ve en büyük zorlukları içeren Kudâme'nin güzergâhları ile başlayacağız. Kudâme eserini hicrî 316/miladî 928 yılının akabinde, yani İbn Hurdâzbih'ten yarım asırdan fazla bir süre sonra yazmıştır ve onun zikredilen müellifin eserini kullandığı varsayılmaktadır. Ancak bizim örneğimizde, Temîm'in güzergâhlarından biri, İbn Hurdâzbih'in benimsediği gün sistemine göre değil, Temîm'in orijinal metninde olduğu gibi *merhale* ve *sikke* cinsinden aktarılmaktadır. Bu ayrıntı, Kudâme'nin metninde başka bazı orijinal detayların bulunabileceğini düşündürmektedir ancak bu sonuncusu çok kötü bir durumdur.

İlk olarak, Kudâme 205. sayfada aşama aşama (A) güzergâhını tarif eder; Taraz'dan⁴² Çu Vadisi'ne, Navekat (**Navēkat*) şehrine, kadar olan mesafe 53 fersaktır⁴³. Bundan sonra yol 3 fersah daha uzanarak Sāghūr K.bāl'a (ki ben burayı daha sonraki Balasagun ile eşleştirmeye meyilliyim) ulaşıyordu; oradan Yukarı Barshan'a kadar olan mesafe, otlaklar ve kaynaklar boyunca seyahat eden kervanlar için on beş gündü, ancak Türk ulakları için sadece üç günlük yoldu. Türk ulaklar, muhtemelen gölün kuzey ya da güney kıyısı boyunca uzanan bir yolu kullanıyorlardı. Her halükârda Navekat'ın ötesindeki yollar net değildir.

Kudâme 208. sayfada, (B) güzergâhını şöyle tarif eder; Fergana'dan Yukarı Barshan'a, Sirderya'nın kaynak suları ve dağları boyunca Issık Göl'ün güney kıyısına kadar uzanır. Bu güzergâhların (A ve B) Temîm'in keşiflerinin bir parçası olduğuna dair bir kesinlik yoktur⁴⁴ ancak hiç şüphe yok ki Temîm'e dayanan aşağıdaki paragraf bazı istisnâî zorluklar sunmaktadır. Kudâme'nin 262. sayfadaki metni sıra dışıdır: "Horasan'da (?) sınır boyunda (*sağr*) bulunan Türklerin en büyüğü...⁴⁵, Nuşacan olarak adlandırılır ve Semerkand'ın ötesinde, Şaş ve Fergana yönünde yaklaşık 60 fersahlık mesafede yer alır ve burası Karlukların Kimekler yönündeki ilk karakoludur (*maslâh*). Bu sınır boyundan Dokuz Oğuzların şehrine kadar 45 (ya da 40) günlük bir mesafe vardır: 20 gün pınarların

⁴² Talas harabeleri şimdiki Taşkent'in yaklaşık 280 km kuzeydoğusundadır.

⁴³ Bernştam, Navekat'ı Çu'nun batısındaki Orlovka köyü yakınlarına yerleştirir. Fakat krş. *Hudūd al-Âlam*, s. 290-292, 298.

⁴⁴ Bkz. *Hudūd al-Âlam*, s. 273 (§ 12, 3) ve s293 (§, 15. 13).

⁴⁵ Cümlelerin devamında şu türden kelimelerin olduğunu zannediyoruz: "Dokuz Oğuzlardır ve Türklerin sınır noktası Aşağı Nuşacan olarak adlandırılır".

ve otlakların bulunduğu bozkırlarda ve 25 gün büyük kasabalar boyunca...". Metnin mevcut halinde, 45 günlük mesafenin (C güzergâhı) Aşağı Barshan'ı Dokuz Oğuz payitahtından ayıran mesafe olduğu ifade edilmekte, ancak seyahat şekli belirtilmemektedir. Kudâme daha sonra (9. satır), Yukarı Barshan ile *Bilâd eş-Şaş* (Taşkent) arasındaki mesafeyi (D güzergâhı) kervanlar için 40 erim (*merhale*) ve hızlı seyahat edenler (*muğidd es-seyr*) için 30 gün olarak verir. Bu mesafe doğrudan Temîm'in yedinci paragrafından alınmıştır ve doğu-batı yönünde verilmiş olması, dönüş yolculuğunda bu güzergâhın takip edildiğini düşündürmemizi sağlar.

Yukarı Barshan'dan Dokuz Oğuz kağanının yerine (*mauği*) kadar olan mesafe (E güzergâhı) için Kudâme (s. 209) sadece 6 gün verir ve Mukaddesî de onu takip eder (s. 341)⁴⁶. Bu mesafe, Uygurların Tanrı Dağları'na göç ettikleri dönemden daha sonraki zamana ait bir yorum gibi görünmektedir. Öyle olsa bile, Yukarı Barshan'dan Beşalık veya Turfan'a olan mesafe yaklaşık 1.000 km'dir ve bu da 6 günlük bir yolculuktan daha fazladır. Görebildiğim tek açıklama, Yukarı Barshan'dan Koço'ya (Turfan) giden yolda, el-Ceyhânî'ye (X. yüzyılın başlarında yazmıştır) istinat eden kaynakların altı noktadan söz etmesidir⁴⁷. Daha sonraki müellifler bunları *merhale* olarak kabul etmiş olabilirler, oysa aslında bunlar yol üzerinde bulunan önemli yerlerden sadece bazılarıdır.

İbn Hurdâzbih'in yayınlanmış metni Kudâme'nin bazı ayrıntılarından yoksundur ancak bazı noktalarda daha iyi durumdadır. (A) güzergâhı (s. 28-29) Taraz'dan K.bâl'a 59 fersahtır, ardından Kudâme'de olduğu gibi, Yukarı Barshan'a 15 veya (Türkler için) 3 gün olarak verilmiştir. (B) güzergâhı (s. 30) aynı zamanda Kudâme'ninkine de benzemektedir. (C) ve (D) güzergâhları ise İbn Hurdâzbih'te atlanmıştır. Son olarak, Yukarı Barshan ile Dokuz Oğuz payitahtı (E güzergâhı) arasındaki mesafeyi "büyük ve gelişen kasabalar boyunca 3 ay" olarak tahmin etmektedir (s. 30₁₂)⁴⁸.

Ne Meşhed nüshası ne de Yâkût'un C. I, s. 840'taki kısaltılmış iktibasları Temîm'in yolculuğunun başlangıç noktasını gösterir; ancak Temîm'in bozkır boyunca 20 gün ve mamur kasabalar boyunca 20 gün, günde 3 *sikke*, yol katederek Dokuz Oğuz payitahtına doğru seyahat ettiği belirtilir.

Bir *sikke* (ya da *berid*) iki *merhale* arasındaki mesafeyi temsil ediyordu; bazı otoritelere göre bu mesafe 2 fersaha eşitti ancak bir müfessir doğru mesafeyi 4 fersaha yükseltmektedir⁴⁹. Yirmi dört saatte 2x3=6 fersah (30-35 km) yol kat etmek "zorlu bir sürüş" olmayacaktır ve iki katı mesafe daha olası görünmektedir. Bu da 40 günde toplam 480 fersah (2.400-2.880 km) ya da 45 günde 540 fersah (2.700-3.240 km) eder.

⁴⁶ Mukaddesî ya da müstensihî, X. yüzyıldaki durumu düşünerek, موضع بععر خان ifadesini موضع بعرا خان şeklinde yanlış yazmıştır; Karahanlıların atası olan Kaşgarlı *Buğra Han'ı kastetmiş olmalıdır ancak bu durumda bile belirtilen mesafe çok kısadır. Bkz. *Hudūd al-'Âlam*, s. 278.

⁴⁷ Bkz. *Hudūd al-'Âlam*, s. 273 (§ 12, 3) ve s.293 (§, 15, 13). Kudâme'nin Gerdîzî ile pek çok ortak noktası vardır.

⁴⁸ İbnü'l-Fakîh, *BGA*, s. 3287'de ve Yâkût, C. IV, s. 823'te kelimesi kelimesine tekrar edilmiştir. (Nuşacan başlığı altında).

⁴⁹ Bkz. al-Balâdhûrî, *Kitâb Futûh al-Buldân*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1886, s. 234, Vocabulary, s. 52; R. Dozy, *Supplément aux dictionnaires arabes*, Tome 1, Paris 1927, s. 666; E. W. Lane, *Arabic-English Lexicon*, Edinburgh 1863, s. 1387. Bernştam, Taraz'ın doğusundaki Arap güzergâhlarını analiz ederken 1 fersah =6 km sonucuna varmıştır.

Sikke hesabının esasen Temîm'in orijinaline ait olduğuna inanmak için her türlü nedenimiz var. Ayrıca İbn Hurdâzbih'in ilgili paragrafının Temîm'den ödünç alındığı hususunda hiçbir şüphe de yoktur. Sadece "20+20 gün" yerine "3 ay" ifadesinin kullanılması İbn Hurdâzbih'in kendisine atfedilmelidir. Görünüşe bakılırsa, posta işlerinden sorumlu bir uzman (sâhibü'l-berîd) olan İbn Hurdâzbih, son derece hızlı bir yolculuğun daha az yaygın olan *sikke* hesabını resmî posta hizmetinin daha kolay aşamalarına dönüştürmüştür. 3 ay 90 güne eşittir ve İbn Hurdâzbih'in yaptığı dönüşümün temeli muhtemelen 2 gün = "3 *sikke* mesafenin 1 gün" oranında olmasıdır. Galip ihtimalle Kudâme gibi o da Temîm'in metnini 20+25=45 gün okumuştur. Günde ortalama 6 fersah (35-40 km) yolculuk yapıldığını düşünürsek, bu 270 fersah ya da 1.620-1.800 km eder. Söyleyebileceğimiz tek şey, (İbn Hurdâzbih'in formülasyonunda) bile Yukarı Barshan'ı Turfan veya Beşbalık'tan ayıran mesafenin 1.000 km'yi aşacağıdır. Her halükârda Temîm'in seyahat şekline ilişkin özgün açıklamasını tercih etmek zorundayız ve yaklaşık 3.000 km'lik (yukarı bkz.) bir mesafe Aşağı Barshan-Turfan veya Yukarı Barshan-Karabalgasun'dan ziyade Aşağı Barshan-Karabalgasun arasındaki mesafenin genişliğine denk düşmektedir.

Temîm'in verdiği mesafelerden daha fazla kesin bilgi elde edemiyoruz ve onun sunduğu malumattan çıkarabileceğimiz ipuçları sadece şunlardır: (a) Yolculuğuna Aşağı Barshan'dan başlamıştır. (b) Karabalgasun'u ziyaret etmiştir. (c) En azından dönüş yolculuğunu Yukarı Barshan üzerinden yapmıştır. Gerdîzî, Cînânket'ten Yukarı Yenisey boyundaki Kırgızlara giden bir yol biliyordu (bkz. Hudûdü'l-Âlem, s. 282) ancak Temîm Orhun'a giden daha düz bir yolu izlemiş olmalıdır çünkü Kırgızlardan bahsetmiyor.

Sonuç olarak, Dokuz Oğuz payitahtının "hemen ilerisinde", 300 fersah (yaklaşık 1.800 km) "veya daha fazla" bir mesafede Çin kasabasının (bilâd) bulunduğu ifadesi, Temîm'in Çin'i ziyaret etmediğini ve burada kulaktan dolma konuştuğunu göstermektedir. Kesin konuşmak gerekirse, bu mesafe her iki Uygur payitahtı için de geçerli olabilir. Aslında Gerdîzî, Cînânket'ten (Koço, Turfan) T'ang payitahtı Khumdan'a, yani Ch'ang-an-fu'ya giden bir yol tarif eder; mesafe 66 gün (bkz. Hudûdü'l-Âlem, s. 229) veya yaklaşık 2.000 km'dir. Öte yandan, Orhun payitahtı ile Ch'ang-an-fu arasındaki mesafe kuş uçuşu yaklaşık 1.650-1.700 km olup Temîm'in şemasına uymaktadır⁵⁰.

§ 4- Dokuz Oğuzların Payitahtı

Dokuz Oğuz payitahtının yakınlarındaki bir gölden bahsedilmesi, görünüşe göre Kudâme'nin bir yanlış anlamasıdır (yukarıya bkz.)⁵¹. Geriye sadece kağanın kalesindeki "altın" otağın kendine has bazı özgün yanları bulunan detayı kalmaktadır⁵². Hudûdü'l-

⁵⁰ Çin kaynaklarına göre Karabalgasun'dan Chung shou-chiang ch'eng (Sarı Nehir boyunda, Ordos kıvrımında) üzerinden Ch'ang-an'a (başkent) olan mesafe 4.000 li=2.450 km'nin altındaydı (G. Haloun).

⁵¹ Çin elçisi Wang Yen-te'nin Beşbalık yakınlarında bahsettiği bu göl görünüşe göre temaşa amacıyla kullanılan bir gölet niteliğindeydi. Bkz. S. Julien, "Notices sur les pays et les peuples étranges tirées des géographies et des annales chingises", *Journal Asiatique*, Série IX, 1847 Janvier, s. 62. Krş. *Hudûd al-'Âlam*, s. 269.

⁵² "100 adam alabilir". Meşhed yazmasında, İbn Hurdâzbih, s. 31'de ve Yâkût, C. IV, s. 823'te böyle geçer. Yâkût, C. I, s. 840'taki ifade yanlış okunmuştur: "Hakan'ın otağı altındandır ve kalesinin tepesinde (dokuz) yüz adam (vardır)". Otağla ilgili pasaj Ebû Dülef'in sahte raporuna da dâhil edilmiştir (Ebû Dülef'in, *Âşârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd* adlı eserinin 391. sayfasından Kazvinî'nin yaptığı alıntı şöyledir: "Bu otağ 1.000 adam alır") ve F. Wüstenfeld'in "Des Abu Dolef Mis'ar Ben el-Mohelhel Bericht über die türkischen Horden in der Mitte des zehnten Jahrhunderts. Aus dem

Âlem'e düştüğüm şerhlerde (s. 269), bu olağandışı simgeyi, Çinli yazarlara göre Beşbalık'ta bulunan Budist stupası ile geçici olarak özdeşleştirdim⁵³. Bu varsayım ancak **Kağan Stupası*'nın yaldızlı olduğunu kesin olarak bilseydik geçerli olurdu! Diğer taraftan, şimdi tanıklık ettiğim gibi, T'ang-shu (Kırgızlar bölümünde) Orhun boyundaki payitahtta son Uygur kağanının "altın otağına" doğrudan bir atıf yapıyor⁵⁴.

Kırgız başbuğu ile Uygur kağanı arasındaki mücadele yirmi yıl sürdü ve zaferine güvenen A-jê şöyle haykırdı: "Kaderin mühürlendi! Senin altın otağını (*chin-chang*) alacağım, otağının önünde atlarımı koşturacağım ve kendi tuğlarımı dikeceğim". Nihayet, MS 840 yılında Uygur kağanı öldürüldü ve prensleri (*tegin*) dağıldı. A-jê bizzat Uygur ordugâhını, "(aynı zamanda) Uygur kağanının oturduğu altın otağı" yakıp yıktı. Bütün hazinelere el koyup Prensler T'ai-ho'yu aldı ve bundan sonra ordugâhını Lao Dağı'nın güneyine taşıdı.

Sonuç bölümünde (aşağıya bkz.) bu önemli ayrıntıyı teferruatıyla ele alacağız. Geri kalanı için Temîm'in; payitahtın on iki demir kapısı⁵⁵ ile bir kalesi olduğunu ve geniş bir ekili arazinin içinde yer aldığını belirtmesi yeterlidir.

Orhun boyundaki eski Uygur payitahtı, ilk kağan tarafından Orhun ve Balıglık nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuştur (Şine-Usu Yazıtı, G 10). Kalıntılar yaklaşık 7x2,5 km'lik bir alanı kapsamaktadır ve kuzey tarafındaki kağanlık kalesi yaklaşık 450x200 metredir⁵⁶. Birkaç kapının izi seçilebilmektedir ve sayılarının ondan fazla olduğu anlaşılmaktadır.

Daha önce de açıklandığı gibi, geç Uygur Kağanlığı tarafından işgal edilen bölgede iki başkent vardı: (a) Beşbalık (P'ei-ting), Tanrı Dağları'nın kuzey yamacında, bugünkü Guchen'in batısına kısa bir mesafede yer almaktadır. (b) Dağların karşı tarafındaki Koço (İdikut şehri, Kao-ch'ang).

Beşbalık'ın dış surları içinde bulunan dörtgen alan 2.160x1.260 yarıya (veya 1,965x1,146 km) eşittir ve doğu surlarına karşı bir iç sur vardır. Koço kalıntıları 2.000x2.000 yarıya (1,820x1,820 km) alanıyla düzensiz bir şekle sahiptir; şehrin merkezinde bir kale (Han-Tura) bulunmaktaydı. Her iki payitaht da mümbit ve kalabalık bölgelerde yer almaktadır ancak mevcut planlar eskiden sahip oldukları kapıların sayısı hakkında hiçbir fikir vermemektedir⁵⁷.

kosmographischen Werke des Zakerija Ben Muhammed el-Cazwini übersetzt", *Zeitschrift für vergleichende Erdkunde*, II, 1842, s. 212'de tercüme ettiği Kazvinî'nin (Gotha, Cod. No. 231) muharref bir versiyonundaki ek pasaj şöyledir: "(Hakan'ın) kalesinin zirvesinde altın bir otağı var; 100 adam alır ve 5 fersah mesafeden görülebilir. Sancakları siyahtır. Biz onların arasında büyük bir korku içinde yirmi gün yolculuk yaptık". Hatta buradaki gün sayısı bile Temîm'in bir yankısı olabilir.

⁵³ É. Chavannes, *Documents*, s. 350.

⁵⁴ Bunu Hyacinth'in (I/2, s. 449-450) Rusça çevirisinde buldum ancak dostum Profesör G. Haloun özetlediğim bölümün tamamını (Ch. 217/II, fol. 20a) benim için yeniden çevirerek büyük bir nezaket gösterdi.

⁵⁵ İbn Hurdâzbih, s. 31, Kudâme s. 262 ve Yâkût, C. I, s. 840 ile C. IV, s. 843'te iki kez olmak üzere tekrar edilmiştir.

⁵⁶ W. Radloff, *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892, pl. xxvii.

⁵⁷ Dolbejev'e göre; bu şehrin üç kapısı (?) vardı. Bkz. B. S. Dolbejev, "V Poiskah Razvalin Bişbalıka", *Zapiski Vostochnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arheologičeskogo Obščestva*, T. XXIII, 1915 s. 77-121; A. Stein, *Innermost Asia*, Vol. III, Oxford 1928, levha 23 ve 24. (Bu konuda bir kesinlik söz konusu değildir).

Temîm'in payitahta varmadan önce 20 (veya 25) gün boyunca "birbirine yakın köyler" arasında seyahat ettiğini söylemesi şayan-ı hayrettir. Turfan bölgesinde çok sayıda kasaba ve tarım merkezi vardı ancak Orhun boyundaki ekim miktarı hakkında fazla bir şey bilinmemektedir. Kağanların Soğdlu ve Çinli tebaası tarafından bazı tarım faaliyetlerinin sürdürülmüş olması pek muhtemeldir⁵⁸. Ayrıca Temîm, sonraki menzillere bağlı bazı yerleşim yerlerine de atıfta bulunmuş olabilir⁵⁹.

§ 5- Dinler

Temîm'in dinlere ilişkin verdiği bilgiler muğlaktır. Yolculuğunun son yirmi günlük bölümündeki nüfusun bir kısmı "ateşe tapan Mecûsîlerden", bir kısmı da Zındıklardan (Zerdüştlere) oluşuyordu. Payitahtta Zındıklar çoğunlukta idi. Dokuz Oğuzların tebaası arasında Zerdüştlere bulunması pek olası değildir; Temîm bu adlandırmayla bir hata sonucu Budistlere veya Türk boylarının tabiat dinine atıfta bulunuyor olabilir⁶⁰. Zındıklar tabiriyle sağlam bir zeminde bulunuyoruz çünkü bu Maniheiztler için kullanılan genel bir İslamî terimdir. Bu din muhtemelen Uygur kağanının zikredilen dine girmesinden çok önce Türk halkları arasında vazediliyordu (MS 763'te Lo-yang'da kaldıktan sonra). Din değiştirdikten sonra "boyanmış veya oyulmuş şeytan tasvirleri" yok edildi ve Maniheizt müridin (**mûchak*) müritlerinden oluşan bir kalabalık ülkenin her yerine yayıldı. Üç dilde yazılan Büyük Karabalgasun Yazıtı'nda (MS 808-821 yılları arasında hüküm süren kağanın onuruna dikilmiştir) anılan söz konusu kağanın halefleri (MS 759-780) kesinlikle ateşli Maniheiztler idiler fakat o dönemde bile, özellikle payitahtın (Karabalgasun) dışında, uzak Uygur hâkimiyet bölgesinin uzak bölgelerinde yaşayan herkesin Maniheizm'i benimsemiş olabileceği düşünülemez.

Kağanın 763 yılında din değiştirmesi, Çin imparatorunun Uygur yardımına olan bağımlılığıyla birleşince Maniheizm Çin'de bile bir miktar yayılma fırsatı buldu⁶¹. Maniheizm ancak Orhun boyundaki Uygur Kağanlığı'nın Kırgızlar tarafından yıkılmasından sonra Çin'de yasaklanmıştır (843). Maniheizm'in bilahare Turfan Uygurları arasında yayılması konusunda Gerdîzî'nin anlattıkları ilginç ve çarpıcıdır⁶².

§ 6- Boy Meseleleri

Temîm'in Yukarı Barshan halkının Karluklarla giriştikleri çatışmalardaki üstünlüğüne dair ifadesi karakteristiktir. Dağlar ve bir gölle korunan Yukarı Barshan'ın konumu çok güçlüydü. Erken dönem sakinlerinin eski göç dalgalarından biriyle (örneğin Wu-sun?) gelmiş olmaları mümkündür ve Temîm'in dokuzuncu paragrafta Barshan bölgesindeki

⁵⁸ Şine-Usu Yazıtı (B 5), kağanın Soğdlulara ve Çinlilere Selenga boyunda inşa ettirdiği Baybalık şehrine atıfta bulunmaktadır.

⁵⁹ Profesör G. Haloun'a, İç Moğolistan'da, eski Öngüt topraklarında, önemli Orta Çağ tarım alanlarının izlerinin bulunduğunu (O. Lattimore, D. Martin) ve aynı şeyin eski Kırgız bölgesi (Yenisey boyunda) için de geçerli olduğunu hatırlattığı için minnettarım. Ne yazık ki Temîm'in izlediği kesin rota hakkında hiçbir şey bilmiyoruz.

⁶⁰ Hem T'ang-shu'ya (Hyacinth, I/2, s. 446) hem de Gerdîzî'ye (Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 87 çev. s. 111) göre; Kırgızlar ölülerini yakarlardı ki bu Müslümanların gözünde ateşe tapmanın bir sembolüydü. Bu nedenle Ruslar (kadim İskandinavlar) Mecûs (Magians) olarak da adlandırılırdı. Bkz. V. Minorskiy, "Rûs", *Encyclopedia of Islam*, Vol. III, s. 1181-1183.

⁶¹ Bkz. É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 261-303. *El-Fihrist* s. 377'deki hikâye ile krş.

⁶² V. V. Bartold, *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, s. 90-92, Çev. 114-116.

antik bir şehre yaptığı atfı istikbaldeki kâşifler için yararlı bir işarettir. Issık Göl Havzası daha sonra Batı Türkleri tarafından birleştirildi ancak bu bölgeye hükmeden boyun adını bilmiyoruz. Mesûdî (C. I, s. 288) Barshanlılardan özel bir topluluk olarak bahseder. MS 766 yılından sonra Karluklar Batı Türklerinin (Türgişler) halefleri olmuş ve muhtemelen Issık Göl'ün dağlık bölgesinde çetin mücadeleler başlamıştır. Yukarı Barshan'ın IX. ve X. yüzyıllardaki durumu Hudûdü'l-Âlem'e (Ş 15, 11) yansımıştır:⁶³ "Barshan, göl kıyısında bir şehirdir, müreffeh ve latiftir. *Dihkanı* bir Halluk'tur ancak (sekenesi) Dokuz Oğuzlara tâbidir". Bu sonuncu cümle Hudûdü'l-Âlem'de kati surette daha sonraki Turfan Uygur Devleti'ne uygun düşmektedir. Barshan halkının Turfan Uygurlarına karşı dostane davrandıklarını ancak Karluk yayılmacılığına yenik düştüklerini anlıyoruz⁶⁴.

Ancak Temîm, Barshanlıların Karluklar ile giriştikleri mücadelelerde hâlâ galip oldukları daha erken bir döneme atıfta bulunmaktadır. "Karlukların sayıları iki kat fazla olmasına rağmen Dokuz Oğuzlar onlardan daha üstündü" diyen el-Câhiz'in (öl. hicrî 253/miladî 868) bu ifadesi Temîm'in kaydının bir yankısı olabilir⁶⁵.

Çok ilginç bir ayrıntı da kağanın 20+20 (25) günlük yolculuğu için Temîm'e atlar (*berîd*) göndermiş olmasıdır. Şayet kağan sözcüğünden Beşbalık'ın Uygur hükümdarını anlamamız gerekiyorsa, onun Aşağı Barshan'a kadar bir *berîd* hizmeti sunmuş olması mümkün görünmemektedir, hâlbuki Yukarı Barshan belirtilen mesafe için çok yakındır. Orhun boyundaki Uygur tahakkümü döneminde, Aşağı Barshan Karluklar tarafından kontrol ediliyordu (766 yılından beri) ancak Temîm, Barshanlılarla olan boy mücadeleleri dışında Karluklardan tek kelime dahi bahsetmez. Bu muhtasar Meşhed nüshasının hatası olabilir ya da Temîm'in yolculuğunu tarihlendirmek için bir işarettir. Bunu aşağıda sonuç bölümünde nihaî olarak ele alacağız.

Temîm dördüncü paragrafta Dokuz Oğuzların komşusu olarak; sağda, yani güneyde veya güneybatıda, kimseyle karışmayan bazı Türklerin adını verir. Bu, cehaleti gizleyen bir ifadedir. En nihayetinde burada Sha-t'o Türklerine⁶⁶ ve ortaklarına atıfta bulunuyor olabilir. Soldaki, yani kuzeydeki komşuları ise Kimekler idi. İstikbaldeki Kıpçakları da kapsayan bu federasyonun merkezi İrtiş boyuydu. Marquart, bu federasyonun VIII. yüzyılın başlarında zaten var olabileceğini düşünüyordu (*Komanen*, s. 95). Hem Orhun boyundaki hem de Turfan'daki Uygurlar, başka boylar tarafından Kimeklerden tefrik edilmiştir⁶⁷. Temîm'in sunduğu bilgiler, Dokuz Oğuz kağanına giderken Taraz (Talas) bölgesinden geçtiği, buradan⁶⁸ sola (yani kuzeye) doğru bir yolun ayrıldığı ve bu yol boyunca kendisinin Kimek hükümdarına gittiği gerçeğinin bir yankısı olabilir (bkz.

⁶³ Hudûdü'l-Âlem MS 982 yılında telif edilmiştir. Bu pasajın kaynağı ise muhtemelen eserini X. yüzyılın başlarında yazan el-Ceyhânî'dir.

⁶⁴ Karluk-Uygur rekabetinin bir başka göstergesi için bkz. *Hudûd al-'Âlam*, Ş 15, 12.

⁶⁵ Bkz. J. Marquart, *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, s. 91. el-Câhiz, Dokuz Oğuzların yığıtliklerini kaybetmelerini Maniheizm'i benimsemeleriyle açıklar. Olayların el-Câhiz'in zihninde iç içe geçmiş olduğunu düşünme eğilimindeyim. O, Orhun boyundaki Uygurların kudretten düşmesini (MS 840) nazar-ı dikkate almıştı ve Temîm'in Dokuz Oğuz payitahtına seyahat ederken (muhtemelen 821 civarı) atıfta bulunduğu Barshan-Karluk mücadelelerinden alıntı yapmış gibi görünüyor.

⁶⁶ 809 yılından sonra Ordos'un kuzeyine yerleştiler. Yukarıya bkz.

⁶⁷ İlkinde Kırgız (o sırada Yenisey boyundaydılar); ikincisinde Karluk ve Türgiş federasyonunun kalıntıları tarafından.

⁶⁸ Daha kesin olarak **Kuvēkat* köylerinden, bkz. Temîm'in on ikinci paragrafı.

paragraf on iki). Ancak burada yine geçici olarak Karlukların tutunduğuna dair bir ipucu arayabiliriz (aşağıya bkz.).

Halife Hişam zamanında (MS 724-743) Türklere gönderilen elçinin raporunda Marquart, kağanın ordusunu toplamak için on sancak açtığını ayrıntısını vurgulamış ve bu sayıyı doğru bir şekilde kağana bağlı boylarla (Batı Türklerinden On Oklar ile) ilişkilendirmiştir. Temîm'in tasvirinde, kağanın şehrin dışında bulunan ordugâhı, *on yedi* generalinin (kâid) ayrı ordugâhlarından oluşan bir çemberle çevriliydi. Bu (talihsiz!) sayı tuhaftır, çünkü *On-yiti* olarak adlandırılan bir Türk federasyonu bilmiyoruz; ya da kağanın kendi ordugâhını ek bir on sekizinci (*On-säkiz*) birim olarak kabul edebiliriz (yukarıdaki on birinci paragrafa bkz.). Aklıma gelen tek açıklama şu şekildedir: T'ang-shu, dokuz Uygur boyunu saydıktan sonra, "ırkî bakımdan Altı Aile (*liu-chung*); yani P'u-ku, Hun, Pa-ye-ku (*Bayıрку), Tung-lo (*Tongra), Se-kie ve K'i-pi ile akraba olduklarını ancak barbarların onları (Uygurlardan) *saymadığını*" ekler⁶⁹. Güçlerinin zirvesinde bulundukları dönemde Uygurların tüm bu akraba boyları kontrol etmeleri mümkündür ve fethedilerek birleştirilen Karluk ve Basmıl boyları da eklendiğinde bu sayı on yediye ulaşmaktadır⁷⁰.

Temîm, Issık-Göl'ü tarif ederken kollarının Tibet'in "yanından" ve Dokuz Oğuz ile Kimek cenahından geldiğini söyler. Takribî ve kesin olmayan bu göstergeler ancak güney, doğu ve kuzeye eşdeğer olabilir. Tibet'e yapılan atıfla, Gerdîzî ve Hudûdü'l-Âlem'in terminolojisine benzer şekilde (§ § 13, 15), gerçek Tibet değil, Tibetlilerin 670'ten 692'ye ve 790'dan yaklaşık 850'ye (?) kadar hüküm sürdükleri Tanrı Dağları'nın hemen güneyinde uzanan topraklar kastedilmektedir.

§ 7- Çin ile ilişkiler

Meşhed yazmasında bulunan en önemli yeni ayrıntı, kağanın Çin imparatoru ile evlilik (*muhatin*) yoluyla akraba olması ve Çin imparatorunun ona her yıl hediye olarak ipek göndermesidir. Bu kesinlikle Uygurların T'ang Hanedanı üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu bir zamana işaret etmektedir. Uygurlar MS 744 yılında Orhun bölgesini ele geçirdiler ve 757 yılında *Moyen-Çor Kağan, âsi An Lu-shan'a karşı imparatora büyük bir hizmette bulundu. Bu başarısından dolayı, kocasının ölümünden sonra (759) Çin'e dönen imparatorun kızı Ning-ho'nun elini tuttu. Onun maiyetinde bulunan bir başka prenses, adaşı Ning-ho (Prens Yung-wang'ın kızı), Orda'da kaldı ve *İdigän Kağan'ın (3 numara) eşi oldu. Bu prenses 790 yılında öldü (6 numaralı kağanın döneminde). Prens Hsien-an ise 788 yılında 4 numaralı kağanla evlendi ve daha sonra onun haleflerinden üçünün (5, 6, 7 numaralar) eşi oldu. Bu prenses yirmi bir yılını Orda'da geçirdi ve 808 yılında öldü. 821 yılında 10 numaralı kağana Prens T'ai-ho'nun eli verildi (İmparator Hsien-tsung'un kızı). Uygurların 840 yılındaki sıkıntı ve yıkım döneminden ve dahi sayısız maceradan sonra hayatta kalan bu prenses 843'te Çin'e döndü⁷¹.

⁶⁹ F. Hirth, *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, s. 36.

⁷⁰ Benzer bir sonuç on beş asil boydan oluşan Töles federasyonuna Karluklar ile Basmılları da ekleyerek elde edilebilir. (Bunlardan biri de Uygurların kendileriydi. Bkz. Hyacinth, I/2, s. 426-442; É. Chavannes, *Documents*, s. 87-88).

⁷¹ Hyacinth, I/2, s. 382-426; É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 286.

Bu suretle Orhun Uygurları ile Çin arasındaki evlilik bağları neredeyse kesintisiz olarak devam etmiştir.

Ayrıca Uygurlara çekilen ipek peşkeşi de düzenli olarak devam ediyordu. 762 yılında Çin elçileri kağana; “T’ang imparatorlarının Uygurlara her yıl ipekli kumaşlar verdiğini” hatırlattılar. 758-760 yılları arasında Uygurlar beher yıl çok sayıda hastalıklı at getirerek ve her at başına kırk top ipek talep ederek kârlı bir iş yaptılar. 758 yılında, sadece 6.000 at için ödeme yapan imparatoru utandıracak şekilde 10.000 at getirdiler. 827 yılında Ch’ao-li Kağan (11 numara) gönderdiği atlar için İmparator Wên-tsung’dan 500.000 parça ipek aldı⁷².

Bu son kayıt, Temîm’in altı numaralı paragrafında verdiği bilgiyle tam olarak örtüşmektedir ancak ipek parçalarının yuvarlak sayısının kesin tarihlere (exact chronology) işaret etmesi oldukça şüphelidir⁷³. Bununla birlikte, Temîm’in ifadelerinin genel doğruluğunu teyit ettiği için önemi yadsınamaz.

Öte yandan hem Turfan hem de Kan-chou’daki geç dönem Uygurları, siyasi olarak yalnızca mahallî ve kısmî bir öneme sahipti ve yeni hanedanlar tarafından yönetiliyorlardı. Bunların Merkezî Krallık [Çin] ile evlilik bağlarının bulunduğuna dair bir kayıt yok gibi görünmektedir. Daha sonraki bir tarihte (996 yılında), Turfan hükümdarı Arslan’ın evlilik ittifakı için Liao Hanedanı sarayına gönderdiği elçilik ise hiçbir başarı elde edememişti⁷⁴.

V. Sonuç

Lehte ve aleyhteki tüm argümanların analizi bizi Temîm’in Orhun boyundaki Uygur payitahtına, yani bugün Moğolistan sınırları içerisinde bulunan Karabalgasun’a yaptığı ziyaretin kaydını bırakan tek Müslüman seyyah olması gerektiği sonucuna götürüyor.

Temîm’in raporunda belirtilen mesafeler muğlaktır ancak 40-45 günlük zorunlu yürüyüşler (Temîm, Kudâme) veya 90 günlük daha makul merhaleler (İbn Hurdâzbih) çok önemli bir yolculuğu temsil eder⁷⁵. Bu mesafe, Beşbalık’ı Aşağı Barshan’dan ayıran mesafeden çok daha uzaktır; Karabalgasun’dan sadece Yukarı Barshan’a değil, Aşağı Barshan’a ulaşmak için de yeterli olacaktır.

Yolculuğun zamanıyla ilgili olarak belirleyici argüman, kağanın Çin ile olan bağlantılarıdır (bkz. altıncı paragraf). Temîm, Maniheizm’in Uygur başkentinde yaygın olduğunu söyler ancak MS 763’te Uygurların din değiştirmesi gibi olağanüstü bir olaydan bahsetmediği için bu durumun Arap seyyah tarafından kabul edilmesinden önce, biraz zaman geçtiğini kabul etmek zorundayız.

⁷² Hyacinth, I/2, s. 403-418; É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 277. 981-983 yılları arasında Turfan Uygurlarını ziyaret eden Wang Yen-te’ye göre, iyi bir atın fiyatı sadece bir top ipek, sıradan bir atınki ise 1 ch’ang (3 metre ipek) idi. Bkz. S. Julien, a.g.m., s. 64.

⁷³ Her halükârda 827 yılında çok genç bir dul olan Prenses T’ai-ho hâlâ Orda’da idi. Aşağıya bkz.

⁷⁴ E. Bretschneider, *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1888, s. 242.

⁷⁵ Bir seyyah günde 30 km gibi düşük bir hızla ilerlese bile 90 günde 2.700 km yol kat eder.

Olağanüstü öneme sahip bir diğer ayrıntı da kağana ait “altın” otağdır (yukarıya bkz.). Büyük bir talih eseri bu parlak gerçeğin teyidi T’ang-shu’nun Kırgızlara hasredilmiş bölümünde mevcuttur. MS 840 yılında öldürülen son Uygur kağanı genç bir delikanlıydı ve sadece 839-840 yıllarında hüküm sürdü. Ancak T’ang-shu Kırgızlarla savaşın yirmi yıl sürdüğünü söyler ve aynı yerde Kırgız başbuğunun “altın otağı” ele geçirme tehdidini aktarır. Böylece savaşın başlangıcı, 821-824 yılları arasında hüküm süren Ch’ung-tê Kağan (10 numara) dönemine denk gelir. Prenses T’ai-ho’ya muazzam bir ihtişamla elini uzatan kağan bu olduğuna göre, galip ihtimalle Çin işçiliği olan altın otağ da o vesileyle getirilmiş olmalıdır. Önemli bir ayrıntı da imparatorluktan gelin alma vaadinin 9 numaralı kağan tarafından 821 yılında ölmeden önce çoktan güvence altına alınmış olmasıdır. Diğer taraftan, 824-832 yıllarında hüküm süren Ch’ao-li Kağan’ının (11 numara) hem prensesi hem de otağı büyük ihtimalle selefinden miras kalmıştı. Bu durumda, İmparator Wên-tsung tarafından 827 yılında kağana gönderilen 500.000 parça ipek detayı Temîm’in lehine olabilirdi, şayet MS 821 tarihini destekleyen başka nedenler olmasaydı.

Problemimizin çözümü için başka bir gerçek de hatırı sayılır derecede önemli olabilir. Profesör G. Haloun, Karabalgasun’daki ünlü Çin yazıtının metnini büyük bir nezaketle kontrol etti ve Schlegel’in çevirisindeki (1898) pek çok yanlış buldu⁷⁶. Kendisi, 821 yılından sonra dikilen anıtın 9 numaralı kağanın (MS 808-821) cenaze törenini temsil ettiği sonucuna varmıştır.

Temîm’in Karluklar hakkındaki tuhaf sessizliği bile Çinli rehberimin Karabalgasun Yazıtı’nda dikkatimi çektiği ayrıntılarda bir izah bulacaktır. Onun yeni yorumuna göre, 9 numaralı kağan (MS 808-821) fetihleriyle Yukarı Sirderya ve Fergana’ya ulaştı; Karlukları itaat altına aldı ve onların üzerine yeni bir *yabgu* atadı⁷⁷. Kırgız sorununun başlangıcından azade olmayan bu boyun eğdirme, 821 dolaylarında Temîm’in Kimeklerî Dokuz Oğuzların kuzey komşuları olarak tanımlamasının ve Uygur kağanının Aşağı Barshan’a kadar posta hizmeti yürütebilmesinin nedeni olabilir.

Çin kaynaklarının kanıtları zayıf olsa da göz ardı edilemez. Ancak Temîm’in yolculuğunu İslam tarihlerinde kaydedilen bazı gerçeklerle ilişkilendirebilirsek görüşümüz çok daha muhkem olacaktır. Burada bize rehberlik eden şey *Dokuz Oğuz* ismi olacaktır ki, bu etnonim erken dönem tarihçilerinin (Yakûbî ve Taberî) zihninde belirli bir çağrışım yaratmıştı; zira onlar bu ismi sadece birkaç özel durumda kullanmışlardı.

(a) Dokuz Oğuzlara dair en eski atıf Yakûbî’de bulunur (C. II, s. 568). Hicrî 161/miladî 777 yılından kısa bir süre sonra Halife Mehdi, Doğu hükümdarlarını itaate davet etmek üzere elçiler gönderdi. Bunlar arasında “Karluk hükümdarı *yabgu*, ...Türklerin hükümdarı *tarkan*, Tibet hükümdarı *jahrûn*,⁷⁸ ...Çin hükümdarı **fağfur* ve ...Dokuz Oğuz hükümdarı *hakan*” sayılmaktadır. Karluklar, Türkler ve Dokuz Oğuzlar arasındaki fark⁷⁹

⁷⁶ Schlegel’in Çin imparatoru için yanlış olarak “semavî kağan” tabirini kullandığı zaten biliniyordu! É. Chavannes-P. Pelliot, a.g.m., s. 198.

⁷⁷ Çince yüzü, satır 17-21, krş. Soğdca yüzü, satır 19-20, (sadece fragmanlar).

⁷⁸ Dostum Dr. G. Roerich (Letter 2, VII, 1947) *J.h.rûn* isminin Tibet kralı *Khri-sron lde-btsan*’ın (755-797) adının ilk yarısını temsil edebileceğini, baştaki *kh* harfinin bazı Tibet lehçelerinde (Amdo) damak telaffuzuna ait olduğunu öne sürmektedir.

⁷⁹ Yukarıya bkz. Mesûdî, C. I, s. 288.

unvanlarındaki ayrım kadar dikkat çekicidir; Dokuz Oğuz hükümdarı, *yabgu* ve *tarkan* sanlarından çok daha üstün olan *hakan* unvanına sahiptir. Eğer bu sadece bir Arap palavrası değilse söz konusu atf kesinlikle Orhun boyundaki Uygur hükümdarına yöneliktir. Uygur yöneticilerinin yakın zamanda Maniheizm'e geçtiğini (763), Mehdi'nin Maniheistlere zulmettiğini ve hicrî 169/miladî 785 yılında *sâhibü'l-zenâdika* unvanlı özel bir amir atadığını hatırlarsak Mehdi'nin isteği daha dokunaklı bir hâl alır. 759-780 yılları arasında ünlü Mou-yü Kağan İdigän (?) Orhun boyunda hüküm sürüyordu ve Çinli bir prensesle evliydi. Temîm'in Mehdi'nin elçilerinden biri olarak seyahat ettiğine ve Kimekleri ziyaretinin benzer bir görevle ifa edilmiş olabileceği varsayımına hiç kimse karşı çıkmaz. Ancak bu varsayım "altın otağ" gibi mühim bir ayrıntıyı göz ardı etmektedir. Dahası, 763 yılında Türgişler, Karluklar tarafından ortadan kaldırılmanın arifesinde olmalarına rağmen hâlâ Batı Türklerine ait toprakların meşru varisleriydiler.

(b) Yakûbî'den yapılan ikinci alıntıda (C. II, s. 568), Râfi İbn Leys'in Semerkand'daki isyanına (MS 806-810 civarı) atıfta bulunulmuştur. Hârûn er-Reşîd (öl. 809) Harthama'yı isyancılara karşı gönderdiğinde, bu sonuncusu pek çok topluluktan; örneğin "Türklerden, Karluklardan, Dokuz Oğuzlardan ve Tibet ordularından" yardım almıştı. Bu durumda Temîm, Râfi adına, Prenses Hsien-an ile evli olan (8 numaralı) Chü-lu Bilge Kağan'ın (805-808) sarayını ziyaret etmiş olabilir. Karargâhı Semerkand'da olan Râfi, yerel Maniheistlerin kaderi konusunda kağanın ilgisini çekmek için iyi bir şansa sahipti (aşağıya bkz.). Ancak bu durumda yine "altın otağ" iddiasından vazgeçmemiz gerekir ve Yakûbî'nin özellikle (Mehdi döneminde İslam dinini kabul eden) Karlukların *yabgusu* ile Râfi'nin ilişkilendirilmesinde ısrar etmesi de belirleyicidir.

(c) Daha da ilginç olanı, Taberî'de (C. III, s. 1044) hicrî 205 yılında Dokuz Oğuzlara yapılan tek atıftır: "Bu yılın Zilkade ayında (Nisan 821) Tahir İbn el-Hüseyn Horasan'a doğru yola çıktı ve orada iki ay kaldıktan sonra Abdurrahman Nişaburî el-Muttavvî'nin Nişabur'da ayaklandığı haberi kendisine ulaştı. Ve Dokuz Oğuzlar Üsrûşene'ye vardılar". Burada adı geçen kişi, Halife Memûn'un Horasan'a *vâli* tayin ettiği Tahirî Hanedanı'nın ünlü kurucusudur Tahir'dir. Abdurrahman İbn Ammar'ın isyanıyla ilgili olarak onun sadece hükümetin emri olmadan *Hurûbiye* ile savaşmaya niyetlendiğini ve hemen ardından Ferec er-Ruhhacî tarafından esir alındığını biliyoruz. Bu zâtın el-Muttavvî'ni nisbesi, Türklerle ve diğer kâfirlere karşı ileri karakolları işgal etmeye giden "Gönüllüler" sınıfına mensup olduğuna işaret etmektedir. Mukaddesî (s. 273), İsficâb sınırı boyunca bu inanç savaşçıları için 1.700 kadar *ribât* inşa edildiğini bildirir. Bartold'a göre bu insanlar çeşitli bölgelerden toplanmış ve zengin taşralılar tarafından desteklenmiştir⁸⁰. Bunlar çoğunlukla başıbozuk maceraperestlerdi⁸¹ ve sık sık Abbasî yönetimine karşı silaha sarılıyorlardı. Abdurrahman'ın kendilerine karşı harekete geçmek istediği *Hurûbiye*'nin ne olduğu açık değildir; belki de Fadl İbn Yahya'nın (794-795) Horasan'da Arap olmayanlar (el-Acem) arasından topladığı çok sayıdaki "Abbasî yanlısı" (?) idi⁸². O

⁸⁰ W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Trans. H. A. R. Gibb, Oxford 1928, s. 176.

⁸¹ Bu hizi Saffârî Hanedanı'nın meşhur kurucusu Yakûb İbn Leys'e bağlıydı.

⁸² Taberî C. III, s. 631 (sene hicrî 178): *Abbâsîyye*'den 20.000 kişi Bağdat'a gönderildi ve burada onlara *el-Karanbîyye* (Lahana Yiyenler) adı verildi; diğerleri ise Horasan'da kendi yerlerinde bırakıldı. Mervân İbn Ebû-Hafsa'nın şiiri, asıl birliklerin sayısının biraz abartıldığını düşündürmektedir.

dönemde Horasan'daki isyanlar gündelik olaylardı ve bunları yönetenler sürekli olarak Türk boylarına müracaat ediyorlardı.

Üsrûşene Beyliği (Semerkand ile Sirderya arasında) Araplara karşı inatçı muhalefetiyle tanınıyordu. Memûn, Üsrûşene hâkimi Kâvus'a karşı bir sefer yapılması emri verdiğinde, Kâvus oğlu Fadl'ı "Türkleri" davet etmesi için gönderdi. Zikredilen müttefikler çok kalabalık geldilerse de Fadl onları bir çölde terk etti ve hepsi orada telef oldu. Abdurrahman el-Muttavvî ile Kâvus'un isyanları aynı yıl meydana geldi ve bu âsileri ayıran mesafe uzak olmasına rağmen reisleri arasında bir anlayış birliği olması muhtemeldir. Abdurrahman'ın Maverâünnehir'deki Abbasî birliklerinin arkasından yürütülen bir şaşırtmacayla ilgilendiği çok açıktır⁸³. Dolayısıyla, yine bir *muttavvî* olarak tanımlanan, Temîm İbn Bahr'ın seyahatinin de aynı olayla bağlantılı olabileceği düşünülebilir. Temîm'in önemli bir görev için yola çıktığı, kağanın ona binek hayvanlarını göndermesinden ve (gözlemlerinin zararına!) aceleyle yola çıkmasından anlaşılmaktadır. Batıya doğru genişlemenin yollarını aramakla doğrudan ilgilenmek bir yana, kağan dindaşları Maniheistleri İslam'ı kabul etme tehdidine karşı koruma arzusuyla hareket etmiş olabilir⁸⁴.

El-Fihrist'in müellifi (s. 337) Maniheistler adına böyle bir müdahalenin örneğini aktarır. Semerkand'da bu dine inanan müritlerin sayısı beş yüze ulaşınca, Horasan hükümdarı onları yok etmeyi tasarladı. Ancak Çin (*es-Sîn*) imparatoru ("ama ben onu Dokuz Oğuzların hükümdarı olarak kabul ediyorum" diye ekliyor yazar) hâkimiyeti altındaki Müslümanların sayısının çok daha fazla olduğunu ima ederek onu uyarmak için bir elçi gönderdi. "Çin" in Dokuz Oğuzlarla karıştırılması, Uygurların hâlâ Orhun boyunda olduğu MS 840 yılından önceki bir zamana işaret etmektedir.

Eğer (c) maddesinde verilen bilgileri kabul edersek, Temîm'in yolculuğu MS 821 yılının başlarında, Prenses T'ai-ho ile evli olan Ch'ung-tê Kağan (10 numara-MS 821-824) döneminde, hatta imparatorluk gelini ordugâha varmadan önce ölen selefi Pao-i'nin (9 numara-MS 808-821) iktidarının sonlarına doğru gerçekleşmiş olmalıdır.

Temîm İbn Bahr'ın adı⁸⁵ onun Arap kökenli olduğunu düşündürmektedir ancak muhtemelen Abdurrahman İbn Ammar gibi o da uzun süre önce Horasan'a yerleşen bir aileye mensuptu. Kimeklere yaptığı diğer büyük seyahat, Türk boylarının en uzak köşelerine yayılmış diplomatik faaliyetlerinin bir göstergesidir. Ziyaret ettiği Kimekler İrtiş boyunda yaşıyordu ve faaliyetlerinin merkez noktası daha kuzeydeki bir bölgedeydi⁸⁶. Kimeklere giden güzergâhta askerî karakolların (*sağr*) bulunmasının dışında, Maverâünnehr'in işlerine müdahale ettiklerine dair bir kayıt yoktur.

⁸³ Bu arada, Meşhed nüshasındaki fevkalâde tahrif edilmiş on üçüncü paragrafın Üsrûşene'deki bu olaylar dizisiyle bir ilişkisi olabilir ancak "Dokuz Oğuz" hadisesi Taberî'de anlatılan "Fadl ve Türkler" olayından farklı görünmektedir.

⁸⁴ J. Marquart, "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften", s. 163; W. Barthold, *12 Vorlesungen*, s. 55.

⁸⁵ Temîm adı Nasr İbn Seyyâr'ın ailesinde görülür. Seyyâr'ın torunu Râfi İbn Leys 806-810 yılları arasında bir isyan çıkarmış ve çeşitli Türk boylarından yardım istemiştir. Leys (İbn Nasr ?), 775 yılından önce bile Kaşgar'da yaşayan Fergana hükümdarına gönderilen bir sefarette görev almıştı.

⁸⁶ Bunlar hakkında benim neşrettiğim *Hudūd al-'Âlam*, s. 304-310'daki şerhlere bkz.

Ben (c) maddesindeki malumatı diğerlerinden daha tatmin edici bulma eğilimindeyim çünkü bu bilgiler Maverâünnahr bölgesinde cereyan eden hadiselerle muhtemel bir açıklama getirmekte ve aynı zamanda kağanın Çin sarayıyla olan bağları, “altın otağ” ve Karluk bölgesindeki durumla ilgili hususlarla örtüşmektedir.

Temîm’in yolculuğu hakkında Meşhed nüshasının daha eksiksiz metnine dayanan açıklamamız, akademisyenler tarafından hâlâ tartışılan bazı teorilerin gözden geçirilmesi lüzumunu doğuracaktır.

1- İbn Hurdâzbih’in mühim eserinin tarihlendirilmesiyle ilgili olarak, nâşiri De Goeje, yazmanın biri *takriben* hicrî 232/miladî 846-847 (B Nüshası), diğeri ise *takriben* hicrî 272/miladî 885-886 (A Nüshası) olmak üzere iki versiyonunun bulunduğunu ileri sürmüştür. Buna karşılık Marquart, Temîm’den yapılan alıntılarının her iki nüshada da bulunması ve Temîm’in *geç dönemde* Turfan’a yerleşen Uygurları ancak MS 866 yılında ziyaret etmesi nedeniyle, yazmanın yalnızca bir versiyonu olması gerektiğini söylemiştir. Temîm’in yolculuğunu MS 821 yılına taşıyarak De Goeje’nin argümanlarının gücünü tadel ediyoruz.

2- Yaptığımız analizin bir başka yan ürünü de Bartold’un *Dokuz Oğuz* teriminin Sha-t’o “Kum-Çöl halkı” vb. ile bağlantılı olduğu teorisine karşı Marquart’ın Dokuz Oğuzlar=Uygurlardır (bkz. *Streifzüge*, Index) argümanının güçlendirilmesidir (yukarıya bkz.). *Dokuz Oğuz* teriminin gerçek kökeninin izahı bâbında hâlâ zorluklar vardır ancak söz konusu terim Orhun boyundaki Uygurları ve Tanrı Dağları’ndaki *epigon*larını* özdeş şekilde nitelemiştir. “Karabalgasun Yazıtı’nda 9 numaralı Orhun kağanının Beşbalık’ı Tibetlilerden aldığı söylenmektedir ancak burayı uzun süre elinde tutup tutamadığını bilmiyoruz” (G. Haloun).

3- Temîm’in yolculuğuna ilişkin yeni izahımız birilerini artık unutulmuş olan *عزعر* isminin nasıl okunacağı sorusuna geri dönmeye teşvik edebilir; *Toghuzghuz* (Dokuz Oğuz) veya *Toghuzghur* (Dokuz *Uygur)⁸⁷. Bu sorun, zikredilen ismin sonunda açıkça z harfinin bulunduğu bir Pehlevî metnine atıfta bulunan Nöldeke tarafından çözülmüştü⁸⁸. Otantik Türk ve Uygur yazıtlarında *Dokuz Oğuz* şeklindeki yazım elan mevcuttur. Başlangıçta bu terim bazı özel boyları kapsıyor gibi görünse de Uygur federasyonunda “dokuz” (*toquz*) boy olduğuna dair geleneksel fikir (Çin kaynaklarınca doğrulanmıştır) göz önünde bulundurularak Uygurlara aktarılmış olabilir.

4- Umarım bu makale, Arap coğrafyacıların isimlerinin, bir bayrağın yüklüğü örttüğü gibi, derlemelerinin muhteviyatını gizlediği varsayımının ne kadar tehlikeli olduğunu bir kez daha gösterir. Savaş zamanında bir gümrük memurunun bir hamuleyi incelemesi misali, bir oryantalist de elindeki malzemenin bileşenleri arasında ayrım

* Epigon: Yunan mitolojisinde *Yedilerin Oğulları* için kullanılan tabiridir. “Sonra gelenler, takipçiler” anlamına da gelir. Bir önceki neslin haleflerini işaret eder. Metinde bu sonuncu mânâsıyla kullanılmıştır (S. A.)

⁸⁷ Yukarıya bkz. Reşîdüddin’den iktibas.

⁸⁸ De Goeje, *BGA.*, C. VII, s. viii. Belgelerimizin ait olduğu dönem için geçerli olan bu sonuç Türk fonetiğinin karakteristik bir özelliği olan muhtemel r/z dönüşümü sorusunu bir kenara bırakmaktadır. Köken bakımından ve kabilevî olarak *Oγwp*, Oğuz ve belki de (?) Uygur adları aynı ismin varyasyonları olabilir.

yapmak zorundadır. Mevcut tüm kaynakların mukayeseli analizi uzun ve sıkıcı görünebilir fakat ananevî irfan labirentinde yol bulmanın yegâne ve kesin yöntemi budur.

EK

Meşhed yazmasında Türklerle ilgili paragrafın içeriği (v. 168a-173a) hakkında bkz. Ahmed Zeki Velidi, *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, 1924, s. 240-243. Çevirisini verdiğim ek 13.-15. paragraflar dışında, Temîm'in raporundan önce ve sonra gelen pasajların tam metnine sahip değilim. Notlarım sadece aşağıdaki açıklamaları yapmama müsaade ediyor.

Meşhed nüshasında Temîm'in raporu şu cümleden hemen sonra gelir: *ve fî bilâdihim el-hutû el-ceyyid ve hüve cebhetu dâbbetin tusadu fî bilâdihim*. İbnü'l-Fakîh'in matbu özetinde bu pasaj s. 329₉'da yer almakta ve ardından şu cümle gelmektedir: *ve el-gâlib alâ el-etrâk mezheb ez-zenâdika*. Temîm'in raporunun kısaltılmadan günümüze ulaşan tek izi budur. Bundan sonra BGA, V'deki metin şöyledir: *ve min acâib et-Türk hasâatun yastemtirûna bihâ mâ şâu*. Bu Meşhed metnindeki 14. paragrafın kısaltılmış hâlidir. Ancak bu paragrafın şahidi Temîm değil, Ebü'l-Abbâs'tır.

Yâkût'un eserinde (C. I, s. 840) Temîm'den yapılan iktibas Türklerin evlilik gelenekleri hakkındaki kayıtları takip eder. Alıntı yarıda kesilir ancak Nuşacan'ın altında (C. IV, s. 823) Yâkût, Temîm'in *Barshan tanımını tekrar aktarır; Yâkût bu kez üstad olarak İbnü'l-Fakîh'in adını verir ve sadece bu sonuncusunun Temîm'in verilerini yeniden işlediğini açıklamaz. Temîm'den (C. I, s. 840) yaptığı doğrudan alıntıdan sonra Yâkût, Ahmed İbn Muhammed el-Hemedanî'den (=İbnü'l-Fakîh) Yada taşları hakkında uzun hikâyeler aktarır ve o da üstad olarak Samanî İsmail İbn Ahmed zamanında (MS 892-907) yaşamış olan Ebü'l-Abbâs İsa İbn Muhammed el-Mervezî'nin adını verir. Bu hikâyelerin sadece cüzi bir kısmı İbnü'l-Fakîh'in matbu özetinde günümüze ulaşmıştır; BGA, V, 329₁₀-330₂ (yukarıya bkz.).

Kaynakça*

- al-Balādhūrī, *Kitāb Futūh al-Buldān*, ed. M. J. de Goeje, Leiden 1886.
- Barthold, W., *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Trans. H. A. R. Gibb, Oxford 1928.
- Barthold, W., *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Brill 1935.
- Barthold, W., "Ghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. II, s. 168-169.
- Barthold, W., "Tokhuzghuz", *Encyclopedia of Islam*, Vol. IV, s. 805-806.
- Bartold, V. V., *Otçët o Poezdke Srednyuyu Aziyu*, St. Petersburg 1897.
- Bernštam, A. N., *Arheologičeskiy Oçerk Severnoy Kirgizii*, Frunze 1941.
- Bernštam, A. N., *Sotsialno-Ekonomičeskiy Stroy Orhono-Yeniseyskih Tyurkov VI-VIII vv. Bostoçnotyurskiy Kaganat i Kirgızı*, Moskova-Leningrad 1946.
- Biçurin, N. Y., *Sobranie Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena*, St. Petersburg 1851.
- Bretschneider, E., *Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources*, Vol. I, London 1888.
- Chavannes, É., *Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux*, Paris 1903.
- Chavannes, É. -Pelliot, P., "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique*, Série 11, 1913 Janvier-Juin, s. 99-199, 261-383.
- Dolbejev, B. S., "V Poiskah Razvalin Bişbalıka", *Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya Rossiyskogo Arheologičeskogo Obşçestva*, T. XXIII, 1915 s. 77-121.
- Dozy, R., *Supplément aux dictionnaires arabes*, Tome 1, Paris 1927.
- Gibb, H. R. A., *The Arab Conquest of Central Asia*, London 1923.
- Gibb, H. R. A., "Chinese Records of the Arabs in Central Asia", *BSOS*, 11/4, 1922, s. 613-622.
- Gibb, H. R. A., "The Arab Invasion of Kashghar in 715", *BSOS*, 11/3, 1922, s. 467-474.
- Hansen, O., "Zur soghdischen Inschrift auf dem dreisprachigen Denkmal von Karabalgasun", *Journal de la Société Finno-Ougrienne* XLIV/3, 1930, s. 3-39.

* Makalenin orijinalinde bibliyografya bulunmamaktadır. Okuyucunun kaynakları toplu halde görebilmesi için tarafımızca hazırlanmıştır. Ayrıca dipnotlarda anlaşılması fevkalâde güç, bir iki kelimelik kısaltmalar kullanılmış ve istifade edilen eserlerin künyeleri verilmemiştir. Bunları da tespit ve ikmal ederek dipnotlara ekledik. (S. A.)

- Hirth, F., *Nachwort zur Inschrift von Tonjukuk*, St. Petersburg 1899.
- Hudūd al-ʿĀlam The Regions of the World A Persian Geography*, 372 A.H.-982 A.D.
Translated and explained by V. Minorsky, London 1937.
- Julien, S., "Notices sur les pays et les peuples étranges tirées des géographies et des annales chingises", *Journal Asiatique*, Série IX, 1847 Janvier, s. 50-66.
- Lane, E. W., *Arabic-English Lexicon*, Edinburgh 1863.
- Marquart, J., *Ērānšahr*, Berlin 1901.
- Marquart, J., *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903.
- Marquart, *Über das Volkstum der Komanen, Osttürkische Dialektstudien*, Berlin 1914.
- Marquart, J., "Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften", *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 1898, Band XII, s. 157-200.
- Marquart, J., "Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien", *Festschrift für Friedrich Hirth zu seinem 75. Geburtstag*, Berlin 1920 (*Ostasiatische Zeitschrift*, Jahrgang 8), s. 289-299.
- Mémoires sur les contrées occidentales par Hiouen-Thsang*, Tome II, Par S. Julien, Paris 1858.
- Minorskiy, V., *Sharaf al-Zamān Tāhir Marvazi: on China, the Turks and India*, London 1942.
- Minorskiy, V., "Rûs", *Encyclopedia of Islam*, Vol. III, s. 1181-1183.
- Mujmal al-tawârîkh wa'l-qisas*, (ed.) M. Bahar, Tahrān 1318/1939.
- Nöldeke, T., *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden*, Leyden 1879.
- Putešestvie İbn-Fadlana na Volgu*, Per. A. P. Kovalevskiy, Moskova-Leningrad 1939.
- Radloff, W., *Atlas der Altertümer der Mongolei*, St. Petersburg 1892.
- Ramstedt, G. J., "Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei", *Journal de la Societe Finno-Ougrienne*, 1913, XXX, s. 1-9.
- Rohr-Sauer, A. von, *Des Abu Dulaf Bericht iuber seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, Stuttgart 1939.
- Schlegel, G., "Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgasun", *Mémoires de la Société finno-ougrienne*, IX, Helsingfors 1896.
- Stein, A., *Innermost Asia*, Vol. III, Oxford 1928.

Togan, A. Z. V., *Ibn Fadlan's Reisebericht*, Leipzig 1939.

Validov, Z., "Meřhetskaya Rukopis İbnul-Fakiha", *İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk*, Leningrad 1924, T. 18, s. 237-251.

Weil, G., *Festschrift Eduard Sachau*, Berlin 1915.

Wüstenfeld, F., "Des Abu Dolef Mis'ar Ben el-Mohelhel Bericht über die türkischen Horden in der Mitte des zehnten Jahrhunderts. Aus dem kosmographischen Werke des Zakerija Ben Muhammed el-Cazwini übersetzt", *Zeitschrift für vergleichende Erdkunde*, II, 1842, s. 205-218.